

ઉજ્જયન્તગિરિની ખરતર-વસહી મધુસૂદન ઠાંકી

ઉજ્જયન્તગિરિના અધિષ્ઠાતૃદેવ, જિન અરિષ્ટનેમિતા પ્રાસાદની જગતીના ઉત્તર દ્વારેથી ઉતરતાં હેઠાણુ ભાગે ડાખી બાજુએ જે પહેલું મોટું મંદિર આવે છે તે વર્તમાને 'મેલકવસહી' વા 'મેરક-વસહી' કે 'મેરકવશી' નામે ઓળખાય છે: પરંતુ આ અભિધાન ભ્રમમૂલક છે; કેમકે જે બેઝેક ચૈત્યપરિપાટીકારો 'મેલાગર' (મેલા સાહ) ના મંદિરનો ઉલ્લેખ કરે છે તે મંદિર તો તમના કથન અનુસાર 'ધરમનાથ' (જિન ધર્મનાથ)નું હતું, કેવળ નાની દેહરા રૂપે જ હતું, અને તેનું સ્થાન નેમિનાથની જગતીના પૂર્વદ્વારની પાસે કયાંક હતું. જ્યારે આ કહેવાતી 'મેલકવસહી' તો ઉત્તરદ્વારથી હેઠાણુમાં રચાયેલ માટું બાવન જિનાલય છે અને તે અષ્ટારદ્ધ અનં સમ્મેતાશખરના ભદ્રપ્રાસાદો, ગૂઢમંડપ, અને રંગમંડપની રચનાઓ ઉપરાન્ત 'પંચાગનાર' અને 'નાગખન્ધ' ઇત્યાદિ ચમત્કૃતિભરી આકૃતઓની કોરણીવાળી, તેમ જ અન્ય વાસ્તુશાસ્ત્રોક્ત પ્રકારાવાળી સરસ છતાયા શોભાયમાન મંદિર છે. પંદરમા શતકના ઉત્તરાર્ધના ચૈત્યપારિપાટીકારો આ મંદિરનું ખૂબ હોશપૂર્વક અને વગતે વર્ણન કરે છે, જે સર્વ રાતે વર્તમાન મંદિરની રચના સાથે મળી રહે છે, જે વપય અહીં અગાઉ ઉપર જોઈશુ. ચૈત્યપરિપાટીકારોએ આ મંદિરને સ્પષ્ટતયા "ખરતર-વસહી" કહ્યું છે અને તના નિર્માતા તરાકે લણુસાલ નરપાલ સંઘવીનું નામ આપ્યું છે.

પ્રસ્તુત ખરતર-વસહીની નિર્માણમિતિ ખરતરગચ્છીય ઉપાધ્યાય જયસોમ સ્વરચિત "જય-સાગરોપાધ્યાય-પ્રશસ્તિ"માં સં. ૧૫૨૧/ઈ.સ. ૧૪૫૫ બતાવે છે; પરંતુ રાણકપુરના ધરણુવિહારમાં સ્થિત, સં. ૧૫૦૭/ઈ.સ. ૧૪૫૧માં બનેલા 'શત્રુજય-ગિરનાર શિલાપટ્ટ'મા પણ ગિરનાર પરની આ ખરતર-વસહીનું અંકન કરેલું હોઈ પ્રસ્તુત વસહી તે પૂર્વે બંધાઈ ચૂકી હોવા જોઈએ.^૧

આ મંદિર વિષે ખીજી એક ખોટી કિંવદન્તી,—જે સામ્પ્રતકાલિન સ્વેતામ્બર જૈન લેખકો અન્વેષણુ કર્યા વગર લખ્યે જ રાખે છે,—તે એ છે કે સજ્જન મંત્રાએ ટીપ કરાને તૈયાર રાખેલું નેમિનાથ મંદિરના નિર્માણુ-ખર્ચ જેટલું દ્રવ્ય જયસિંહદેવ સિદ્ધરાજે ગ્રહણુ ન કરતાં તેનો ઉપયોગ આ મંદિરને બંધાવવામાં થયો હતો;^૨ પણ આ મંદિર સમ્પદ્ધ કોઈ જ સમકાલિક કે ઉત્તરકાલિક ઉલ્લેખ આ માન્યતાનું સમર્થન કરતો હોવાનું જ્ઞાત નથી. મંદિરની શૈલી તો સ્પષ્ટત: ૧૫ મા સૈકાની છે.

મંદિરના મૂલગભારામાં વર્તમાને સં. ૧૮૫૬/ઈ.સ. ૧૮૦૩માં વિજયજિનેન્દ્રસૂરિ દ્વારા પ્રતિષ્ઠિત સહસ્રકણુ-પાર્શ્વનાથ મૂલનાયક રૂપે વિરાજમાન છે; પણ પંદરમા શતકમાં તો તેમાં સન્તારણુ પિત્તળની, સોનાથી રસેલ, "સોવનમય વીર"ની પ્રતિમા અધિનાયક રૂપે પ્રતિષ્ઠિત હતી; અને તેની અડખેપડખે શાન્તિનાથ અને પાર્શ્વનાથની પિત્તળની કાર્યોત્સર્ગ પ્રતિમાઓ હતી તેવો ચૈત્યપરિપાટીકારોના કથન પરથી નિર્ણય થાય છે. મૂલનાયકની પ્રતિમા "સંપ્રતિકારિત" હોવાનું તપાગચ્છીય હેમડંસગણુ, શવ-રાજ સંઘવીની યાત્રાનું વર્ણન કરનાર ચૈત્યપરિપાટીકાર, ખરતરગચ્છીય રંગસાર, તેમજ કરણુસિંહ પ્રાગ્વાટ પણ કહે છે.^૩ આ ઉપરથી આ મંદિર તે કાળે સંપ્રતિ રાખનું મંદિર કહેવાતું હશે. પણ હાલમાં તો આ મંદિરની સામેની ધાર પર આવેલ, ખંભાતના શ્રેષ્ઠીવરો શાણુરાજ અને હુલવે ઈ.સ. ૧૪૫૬માં બંધાવેલ, અસલમાં જિન વિમલનાથના, મંદિરને સંપ્રતિ રાખનું મંદિર હોવાનું કહે છે.

પ્રસ્તુત ખરતરવસહીના ખનાવનારાઓએ ઉપલબ્ધ જગ્યાનો ખની શકે તેટલો ઉપયોગ કરી, તેમાં ખાવન જિનાલયનો તળચ્છંદ લાઘવપૂર્વક સમાવી લીધો છે. ઘાટવાળા, પણ અદ્યાલકૃત સ્તંભો અને દ્વારવાળી મુખચોકી વટાવી અંદર પ્રવેશતાં સૌ પહેલાં મુખમંડપ કિંવા અગ્રમંડપ આવે છે. તેમાં 'પંચાગચાર' (ચિત્ર ૧) અને 'વાસુદેવ-ગોપ-લીલા' (ચિત્ર ૨)નાં આલેખનો કંડારેલાં છે. (આમાં કલેવરોની મહમૂદ બિઘરાના આક્રમણ સમયે ખંડિત થયેલ મુખાકૃતિઓને સં. ૧૯૩૨/ઈ.સ. ૧૮૭૬ના કેશવજી નાયકના જીર્ણોધ્ધાર સમયે ફરીને ઘડી વણસાવી મારી છે.) અહીં કેટલીક ખીજ પણ સારી (અને વાસ્તુશાસ્ત્રોક્ત) જોતા છે, જેમાંથી 'નાભિમંદારક' વર્ગની એક અહીં ચિત્ર ૩માં રજૂ કરી છે.

મુખમંડપ વટાવતાં તેના અનુસંધાને કરેલ રંગમંડપમાં જોવા લાયક વસ્તુ છે તેનો 'સભા-પદ્મમંદારક' જાતિનો મહાવિતાન (ચિત્ર ૪). અહીં રૂપકંઠમાં કદયાણુકોના, અને જિનદર્શને જતા લોક સમુદાયના દેખાવો કંડાર્યા છે (ચિત્ર ૫-૬). તે પછી આવતા ત્રણ 'ગજતાણુ', અને ત્યાર બાદ બહુ જ ઘટીલા 'કોલ'ના પણ ત્રણ થરો લીધા છે, જેનાં પડખલાંઓમાં સુરેખ રત્નોની ત્રીણી કંડાર-શોભા કાઢી છે (ચિત્ર ૪); અને 'વજ્રશુ ગો'માં કમળપુષ્પો ભર્યાં છે (ચિત્ર ૪). આ થરો પછી ૧૬ 'લૂમા' (લાંબસા)નો પદ્મ આવે છે. તે પછી (હોવી ઘટે ત) અસલી 'પદ્મશિલા'ને સ્થાને આધુનિક જીર્ણો-ધ્ધારમાં રોમક શૈલીનું 'લગ્મન' ખોસી, સોનાની થાળીમાં લોઢાની મેખ મારી છે! આ મુખ્ય વલયાકાર મહાન વિતાનના બહારના પ્રત્યેક વિકર્ણવિતાનો (તરખુણીયાઓ)માં મોટું અને માતખર ગ્રાસમુખ કોરેલું છે (ચિત્ર ૭).

રંગમંડપ પછી 'જ્યોત્કી' કરેલી છે; પણ તેનું તળ જીયું લેવાને બદલે રંગમંડપના તળ ખરોખર રાખવાથી વાસ્તુનો વિન્યાસ અને એથ. આંતર-ર્શનના લય નયજો પડી જાય છે, રસરેખાનો જન્દ પણ વિલાઈ જાય છે. અહીં કેટલીક ઘુમટીઓ કરી છે : તેમાંની એકના 'નાભિચન્દ' જાતિનો વિતાનનો ઉપાડ બહુ જ જીવાળ અને સુસ્ત્રિલજ્ઞ હંસોની પંકિતથી કર્યો છે (ચિત્ર ૮). રંગમંડપ તેમજ જ્યોત્કીનાં સ્તંભોમાં થોડીક જ કોરણી કરેલી હોઈ, વિતાનોને મુકાબલે (અને વિરોધાભાસથી) તે સૌ શુષ્ક લાગે છે.

જ્યોત્કીમાં 'ગૂઢમંડપનું' મુખ્ય કોરણીયુક્ત સપ્તશાખાદ્વાર પડે છે (ચિત્ર ૧૦), જેના ઉંખરનું આરસનું માણુ અલખત આધુનિક છે. દ્વારાની બંને ખાજુએ, મથાળે 'ઈલ્લિકાવલણુ'ના મોડ યુક્ત, લક્ષ્મી (ચિત્ર ૯) અને સરસ્વતીની મધ્યમૂર્તિવાળા મઝાના 'ખતક' (ગોખલા) કાઢ્યા છે.

ગૂઢમંડપની બહારની ભિત તત્કાલીન શિલ્પ-પરંપરાને અનુકુળ અને વાસ્તુશાસ્ત્રોમાં વર્ણવી હશે તેવી, ઘાટ અને રૂપાદિ અલંકારયુક્ત રચના બતાવે છે (ચિત્ર ૧૧). આમાં 'કુરસા' પર યક્ષ-યક્ષીઓ-વિદ્યાદેવીઓ, અને 'જ ઘા'માં દિક્ષપાલો, અપ્સરાઓ અને ખડ્ગાસન જિનમૂર્તિઓ કડારલી છે, જેમાંની ઘણીખરી ખંડિત છે. પદરમા શતકની અન્યત્ર છે તને મુકાબલે અહીંની કેટલીક મૂર્તિઓ — ખાસ કરીને દિક્ષપાલાદિની મૂર્તિઓ — ના કામમાં લયક્રીલપણું જરૂર દેખાય છે; મૂર્તિઓ ખંડિત હોવા જાતાં.

ગૂઢમંડપની અંદરના ભાગમાં દિવાલોમાં ગોખલાઓ કર્યાં છે, તે પ્રાચીન છે (જે કે તેમાં અસલી મૂર્તિઓ રહી નથી); પણ મોટી ક્ષતિ તો મૂળ અલંકૃત વિતાનને હટાવી તે સ્થળે જીર્ણોધ્ધારમાં

આધુનિક ઘુમ્મટ કરી નાખ્યો છે, તે છે. ગૂઢમંડપનાં પડખાનાં (ઉત્તર-દક્ષિણ) દ્વારો જો કે મૂળ દ્વારને મુકાબલે ઓછી શાખાવાળાં હોવા છતાં તેમાં વેલનું કંડાર-કામ સુધઠ અને સુચારુ છે (ચિત્ર ૧૧).

મંદિરના મૂળ પ્રાસાદને સોળમા શતકના અન્તે કે સત્તરમા સૈકાના પ્રારંભે આમૂલચૂલ દૂર કરી તેને સ્થાને નવો બનાવેલો છે; અને તેમાં રૂપકામને બદલે પટ્ટબન્ધો કર્યા છે (ચિત્ર ૧૨), જેમાં વચ્ચેટ પુષ્પબન્ધમાં મુઘલાઈ કારિગરીનો પરામર્શ વરતાય છે. અહીં જે નરપાલ શાહ કારિત પ્રાસાદ હતો તેનું (વાસ્તુશાસ્ત્રોક્ત) અભિધાન રત્નસિંહસૂરિશિષ્ય “શ્રીતીલક” જણાવે છે; ઉપાધ્યાય જયસોમ તેને “લક્ષ્મી તીલક” નામક ‘વરવિહાર’ કહે છે. (વસ્તુતથા બન્ને અભિધાનો એકાર્થવાચી છે.^૫) પણ પાછળ જોઈ ગયા તેમ આ પ્રાસાદના મંદિરની બહિરંગની મૂર્તિઓ ખંડિત થવાથી તેને પૂર્ણતયા કાઢી નાખી, શહેનશાહ અકબરના જમાનામાં નવો પ્રાસાદ કર્યો, જે કે ગૂઢમંડપને ખંડિત મૂર્તિઓ સાથે મૂળ અવસ્થામાં યથાતથા રહેવા દીધેલો. બિકાનેરના રાજાના મંત્રી, અકબર-માન્ય કર્મચન્દ્ર બચ્ચાવતે, ખરતરગચ્છીય જિનચન્દ્રસૂરિ (ચતુર્થ)ના ઉપદેશથી, શત્રુંજય-ગિરનારતીર્થમાં પુનરુદ્ધારાર્થે દ્રવ્ય મોકલેલું તેવી નોંધ મળે છે.^૬ કરમચંદ બચ્ચાવત ખરતરગચ્છની આમ્નાયના શ્રાવક હોઈ, સ્વાભાવિક રીતે જ, તેમનું દ્રવ્ય ગિરનાર પર તો “ખરતરવસહી”ના ઉદ્ધારમાં વપરાયું હશે; અને પ્રસ્તુત ઉદ્ધારમાં ખાસ તો મૂલપ્રાસાદ નવો થયો તે જ ઘટના બની હશે તમ જણાય છે.

મંદિર ફરતી બાવન કુલિકાઓ છે. તેમાં ધ્યાન ખેંચે તેવી તો ત્રણ જ, અને માટી, દેહરીઓ છે. તમા પશુ ગૂઢમંડપના દ્વારસૂત્રે દક્ષિણ, ‘અષ્ટાપદ’ની રચના ધરાવતા, ભણુસાલી જોગે કરાવેલ, ‘ભદ્રપ્રાસાદ’ અને અ રીત ઉત્તર બાજુએ સમ્મેતશૈલ (વા નન્દીશ્વર)ની રચનાઓને આરસથી મઢીને તેનાં મૂળ સ્વરૂપને નષ્ટ કર્યું છે. દક્ષિણ તરફના અષ્ટાપદવાળા ભદ્રપ્રાસાદની તો દિવાલો પણ નવી થઈ ગઈ છે; છતાં અહીં ધ્યાન ખેંચ તેવી, અને બહુમૂલ્ય કહી શકાય તેવી, એક અસલી સરચના રહી ગઈ છે : તે છે તેનો ‘સભા-મંદારક’ બાવતનો ભવતાન કિવા કરોટક : (ચિત્ર ૧૪). અહીં રૂપકકમાં બહુ જ સરસ, સચેત ભાસતા ચક્રવાકાની આવાલ કાઢી છે, અન આતરે આતરે ૧૬ વિઘાદેવીઓને ભભવાના ૧૬ ઘાટીલા, વિઘાધરા સાથે સલગન એવા મદલા ઘોડા) કર્યા છે (ચિત્ર ૧૫). મહાવિઘાયાની મૂર્તિઓ અલબત્ત ખંડન બાદ દૂર કરવામાં આવી જણાય છે.) આ પછી ગજતાલુના ત્રણ સુઘટિત સ્તરો, અને તે પછી બે નવખડા-ગાળે ગાળે પદ્મવાળા—કાલ(કાયલા)ના થર છે, જેના દર્શન ભાગની કોરણી રંગમંડપના કોલ સદશ છે. અન ત પછી, કરોટકના મંચલા ભાગથી શર થતી, પાય આણુ-ચ.ળા અને સાદા પાદડાયા કાયલ અન ઝીણી કિનારીયા મઢેલ કાલના કમશ: સંકાચાતા જળીદાર પાય થરવાળી, ખૂણુ ખૂણુ, ન છૂટા છૂટા વરલ, પાયણાના પુષ્પ સાંહતની અન કેન્દ્રભાગે લટકતા પદ્મ-કેસરયુક્ત મનોહર પદ્માશલા કરા છે (ચિત્ર ૧૪).

સામે ઉત્તર બાજુએ પ્રતિવિન્યાસે કરેલા સમ્મેતશૈલ (વા નન્દીશ્વર) ભદ્રપ્રાસાદની મૂળ ભીંતો કાયમ છે (ચિત્ર ૧૩). તમા વેદિબન્ધના કુરુમ-કલશને મણિબન્ધ અને રત્નાલંકારથી ખૂબ શોભિત કર્યા છે : અને જંઘામા પણ દેવરૂપાદિ કર્યા છે : પણ તેમાની ખંડિત થયેલ તે મુખાકૃતિઓ ઇત્યાદિ પુનરુદ્ધારમાં ટોચીને અગાડી માર્યાં છે. અંદરના ભાગમાં જોઈએ તો અહીં પણ દર્શનીય વસ્તુ છે, પ્રાસાદનો સભા-પદ્મ-મંદારક કરોટક (ચિત્ર ૧૭.) આ મહાવિતાનમાં ગજતાણુ અને કોલના થરો આમ તો રંગમંડપના થરો સદશ છે. પણ થરોના તળભાગ વિશેષ અલંકૃત છે. રૂપકકમાં પંચ કલ્યાણુક અને વિઘાધરોને બદલે તોડિકાની ટેકણુવાળા ૧૬ પ્રલમ્બ મદલો કર્યા છે

(ચિત્ર ૧૮). રૂપકંઠની નીચે, સામેના ભદ્રપ્રાસાદના વિતાનમાં, મણિપદ્મિકા છે [ચિત્ર ૧૫]; જ્યારે અહીં વેલ કાઠી છે [ચિત્ર ૧૮]. મહાવિદ્યાઓનાં ગિંબ અહીં પણ અદૃશ્ય થયાં છે; અને નીચેના બે ગજતાલુના થરોની પટ્ટીઓના તળિયાંના ભાગે પુષ્પાવલિ અને ત્રીજા થરે ઝીણી ઝીણી ધંટિકાઓની શ્રેણી કરેલી છે (ચિત્ર ૧૮). રંગમંડપમાં છે તેમ અહીં પણ કરોટકના મધ્યભાગમાં ૧૬ લુમાઓના વલયાકર જાંઠો પટ્ટ, અને તે પછી શરૂ થતી પદ્મશિક્ષા દક્ષિણ ભદ્રપ્રાસાદના વિતાનની પદ્મશિલાને મળતી જ છે; ફેર એટલો કે અહીં પોયણીને સ્થાને ચંપક અને અર્ક(આંકડા)ના પુષ્પોના છંટકાવ છે, અને કેન્દ્રભાગે પદ્મકેસરને બદલે કમળનો પુટ દીધો છે (ચિત્ર ૧૭).

અષ્ટાપદ અને સમ્મેતશિખરકે નન્દીશ્વર-દ્વીપના ભદ્રપ્રાસાદોના કરોટકો જોતાં લાગે છે કે રંગમંડપની મૂળ પદ્મશિલા પણ જો સાબૂત હોત તો તે પણ કેવી અદ્ભૂત લાગત. વસ્તુતયા પંદરમી શતાબ્દીમાં ગિરનાર પરની ખરતરવસહીની અને ત્યાં અન્યત્રે જોતાં જે કામની સફાઈ, ઝીણવટ, નાજુકતા, અને નમનીયતા છે તેનો મુકાબલો નથી. એની સામે રાજસ્થાનમાં રાણકપુર, વરકાણા, હમ્મીરપુર, દેવકુલપાટક (મેવાડ-દેલવાડા), દેલવાડા, અને ચિત્તોડગઢમાં જોવા મળતું સમાન્તર એવું સમાકાલીન કામ ધીંગુ, છીછરું, અને કલ્પનાવિહીન જણાય છે.

દક્ષિણ તરફના ભદ્રપ્રાસાદમાં પદ્મશાલાના સ્તમ્ભાન્તરમાં સુંદર કોરણીયુક્ત ખંડવાળી “અંધ” (અછિદ્ર) બળી ભરાવેલી છે (ચિત્ર ૧૬). જ્યારે મૂલપ્રાસાદના ગર્ભસૂત્રે રહેલ પશ્ચિમ તરફના ભદ્રપ્રાસાદનું મોવાળ ખુલ્લું છે. ચૈત્યપરિપાટીકાર હેમહંસ ગણિ તેને ‘શત્રુજયાવતાર’નો પ્રાસાદ કહે છે. તેના નિર્માતા વિષે જાણવા મળતું નથી. પર્વતની મેખલા(ધાર)ને સાવ અડીને કરેલો આ ભદ્રપ્રાસાદ સાદો હોઈ શિલ્પની દૃષ્ટિએ તેમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવું કશું નથી. (આ ત્રણે ભદ્રપ્રાસાદો અહીંની અન્ય દેહરીઓને મુકાબલે ઘણા મોટા છે.) દેવકુલિકાઓ (દેહરીઓ)માં ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવું કશું નથી; (કેટલીક તો વચ્ચે ભીંતો કર્યાં સિવાયની સળંગ છે.) આ સિવાય પશ્ચિમ તેમજ ઉત્તર બાજુની દેહરીઓના ગભારાનાં, અને તેને લગતી પદ્મશાલાઓનાં વિતાનો, તેમાંયે ભમતીના વાયવ્ય ભાગની પદ્મશાલાનાં વિતાનો, તો પંદરમા શતકની વિતાન-સર્જનકલાની પરાકાષ્ઠા દાખવી રહે છે. આમાંથી દશેક જેટલા ચૂનંદા નમૂનાઓ અહીં મૂળ ચિત્રો સાથે અવલોકીશું. ચિત્ર ૧૯માં દર્શાવેલ સમતલ વિતાનમાં વચ્ચે કમલપુષ્પ કરી, ફરતી બે પટ્ટીઓમાં સદાસોહાગણ જોવા લાસતા જ પાંખડીવાળાં કૂલોની હાર કાઠી છે, (જોવા પછીથી અમદાવાદ પાસેની ઈ.સ. ૧૫૦૦-૧૫૦૧માં બંધાયેલી સુપ્રસિદ્ધ અડાલજની વાવના શોભનાંકનોમાં મળે છે.) વચ્ચેના ભાગની ચોરસાઈને રક્ષવા, અને એની બંધચોરસાઈ તોડવા, બે બાજુએ કુંજરાક્ષની પટ્ટીઓ કરી છે. તે પછી ઉપસતા કમમાં સદાસોહાગણની ફરીને પટ્ટીઓ કરી છે. છેવટે ભારપટ્ટોને તળિયે ચારે બાજુ મોટાં પદ્મોની કોરણી કરી છે. ચિત્ર ૨૦માં ચોકોર પહોળી પટ્ટીમાં સામંજસ્યના વિન્યાસપદે ચોખંડા બાર કોલ કર્યાં છે, અને વચ્ચે ગજતાલુનો થર આપી જાંઠાણમાં એવું જ, પણ જરા મોટું, મણિપદ્મિકાથી બાંધેલ ચોરસ ક્ષેત્રમાં, ચોખંડુ કોલ ક્યું છે. આવા જન્દની એક પરિવર્તનાયુક્ત, મૂળે ફરતાં મોટાં આઠ ચોખંડા કોલ અને વચ્ચેવચ્ચે ક્ષિપ્ત-પ્રક્રિયાથી કરેલ (નવખંડમાં ચોખંડ કોલ ઉતારેલ હશે તેવા) વિતાનનો વચલો ટુકડો માત્ર જ બચી ગયો છે (ચિત્ર ૨૧).

ઉપર કથિત બે પ્રકારોનું વિશેષ વિકસિત દૃષ્ટાન્ત હવે જોઈએ. ચિત્ર ૨૩માં સમતલ પદ્મમાં સામંજસ્ય-ન્યાસમાં ૨૫ પૂર્ણભદ્ર કોલના સંધાન ભાગે પદ્મ-પુષ્પોનો ઉઠાવ કરેલો છે; જ્યારે ચિત્ર

૨૨માં આવા કોલની સંખ્યા વધારીને પાંચ અને ચારનો ગુરુ-લઘુ-ક્રમ પ્રયોજ્યો છે અને તેમાં છેલ્લે ફરતાં અર્ધકોલની હાર કરી છે. કોલના સંધાન ભાગે છ પાંખડીવાળા બહુ જ સરસ સદાસોહા-ગણનાં, સજીવ ભાસતાં, મોટાં ફૂલો છાંટેલાં છે, જેમાંનાં ઘણાખરાં દુર્ભાગ્યે ખંડિત થયાં છે. આ પ્રકારના છન્દવિન્યાસનું આગળ વધેલું દષ્ટાન્ત તે કોલને સ્થાને, ૧૧×૬=૬૬ કુંજરહો સમતલમાં ઉતારીને, તેના સંધાનભાગ ચાર પાંખડીઓનાં પુષ્પોથી ભરી લીધા છે. (ચિત્ર ૨૪). એ જ હૈતવ (motif) અને ન્યાસનું ઝીણવટ ભર્યું, પરિવર્તિત રૂપ ચિત્ર ૨૫માં ખતાવેલ સમતલ વિતાનમાં જોવા મળે છે. ત્યાં છેવટે ફરતી મણિપટ્ટી કાઢી છે.

ચિત્ર ૨૬માં ફરીને ચોખંડા કોલના પચ્ચના વિન્યાસે કરેલ સમતલ વિતાનમાં ગાળે ગાળે વર્તુલથી સીમિત કરેલ મોટાં પદ્મપુષ્પો ઠાંસ્થાં છે.

ભમતીના બિલકુલ નૈઋત્ય ખૂણામાં રહેલા (ચિત્ર ૨૭) કોલના ઘટતા ક્રમમાં ઊંડા ઉતરતા જતા ચાર થરોથી સર્જાતી ચાર ઉત્ક્રિષ્ટ લૂમાઓના સંયોજનથી રચાતો આ પદ્મક-નાભિચ્છન્દ જાતિનો વિતાન તો સોલંકીયુગના કારિગરોને પણ સ્તબ્ધ કરી દે તેવો છે. પ્રત્યેક લૂમાની નાભિમાંથી નીકળતા અણ્ણિદાર પાંખડીનાં પદ્મફૂલ, અને જતના વચ્ચા, ઊંચકાઈ આવતા બિ દુમાં કરેલ કોમળ પાંખડીઓથી સર્જાતાં કમળફૂલ, તેમ જ કર્ણભાગે ગ્રાસનાં મુખો અને ભદ્રભાગે ચંપાના પાનથી સોહતો આ વિતાન પંદરમા શનકના સર્જનોમાં તો બેબેડ કહી શકાય તેવો છે.

કોલના થરોના ઊંડા ઉતરતા જતા વિન્યાસથી સર્જાતા એક ક્ષિપ્ત-નાભિચ્છન્દ જાતિના વિરલ વિતાનનું દષ્ટાન્ત ચિત્ર ૨૮માં જોવા મળશે. બહુભંગી કોલના એક પછી એક, ક્ષયક્રમથી, અંદર ઊતરતા જતા કુલ અગિયાર જેટલા થરોથી સર્જાતા આ વિતાનની તો સોલંકી કાળમાંયે જોડી જડતી નથી! મન્ત્રીશ્વર ઉદયનના પુત્ર આમ્નલક દ્વારા નવનિર્મિત શકુનિકાવિહાર (ઈ.સ. ૧૧૬૬)માં આવા સિદ્ધાન્ત પર રચાયેલા અને ઘણા મોટા વિતાનો હતા; (હાલ તે ભરુચની જુમા મસ્જિદમાં છે); પણ તેમાં પણ આટલા બધા પડો યુક્ત અને આવડી સંખ્યામાં થરો લેવાનું સાહસ શિલ્પીઓએ કર્યું હોવાના દાખલા જાણુમાં નથી. ઘડીમાં વાદળાંના પટલોને પેલે પાર રહેલ લોકાલોકનો પાર પામવા મથતો લાગે, તો ઘડીમાં પાતાળ-પાણીમાં ખાજેલ શેવાળના એક પછી એક થરો વીંધીને તળિયાને આંખવા યત્ન કરતો હોય એવા વિતાનનું સમગ્ર ભારતમાં આજે તો આ માત્ર દષ્ટાન્ત છે!

વસ્તુપાળ-તેજપાળના સમયના, ભાતિગળ અને અતિરિક્ત સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ કોરણી કરનાર શિલ્પીઓ પણ જેના વખાણુ કરે તેવો એક પદ્મનાભ જાતિનો ચેતાહર વિતાન ચિત્ર ૨૯માં રજૂ કર્યો છે. આની રચનામાં સૌ પહેલાં તો ભારોટથી ઊંડા ઊતરીને સદા સોહાગણુતા ચેતનથી ધબકતાં, ફૂલોની કિનારી કરી, અંદર ચતુર છન્દમાં ગજતાલુના થરવાળી, પછી વિશેષ ઊંડા ઉતારેલ ચેરસી ન્યાસપાં કોલને થર લઈ, અંદર અનના ભાંગાયુક્ત ક્ષેત્રમાં ચાર દળવાળી, બહુભંગી, ચાર ઉત્ક્રિષ્ટ લૂમાઓના સંયોજન, અને વચ્ચે ડૂબકી દેતી ક્ષિપ્ત લૂમાના આવી-ભાવથી પ્રગટતા આ મનોરમ વિતાનનાં મૂળ તો સોલંકીકાળમાં છે; પણ દળદાર ચોટદાર કલ્પનામાં તો આની સામે આબૂ-દેલવાડાની જગવિખ્યાત વિમલવસહીના સૂત્રધારો પણ એક કોર ઊભા રહી બચ; અને તાકાતનો ભોગ આપ્યા સિવાય નિપજવેલી સમગ્ર ઘાટની મુદ્દાયમ સફાઈ, લૂમાઓના ઉપસતા કેન્દ્રના કમળોમાં અણ્ણિદાર પાંખડીઓમાં સિક્તથી ઉતારવામાં આવેલ કુમાશ, અને સાહજિક સજીવતાની સામે તો આરાસણુના આરસને મીણુની જેમ પ્રયોજી જાણુનાર, દેલવાડાની લૂણવસહીના

શિલ્પીઓ પણ અચ્ચો પામી જીલા રહી જાય ! ગિરિરાજ ગિરનાર પર આવું એનમૂન કામ કરી ગયેલ શિલ્પીઓનો મુકાબલો એમના જમાનામાં અન્ય કોઈ સ્થળોના ગજધરો નહી કરી શક્યા હોય. પંદરમા શતકમાં આવા સર્વાંગસુંદર વિતાનોની રચના થઈ શકે તે માનવું મુશ્કેલ બને છે !

પંદરમી શતાબ્દીના સમકાલિન અને સમીપકાલિન જૈન યાત્રી કવિઓ-લેખકોએ આ ખરતર-વસહી વિષે જે નોંધો લીધી છે તે હવે જોઈએ. એમણે વર્ણવેલ મંદિર ગિરનારપરના વર્તમાને અસ્તિત્વમાં નાનાં મોટાં પીત્તલ જિનાલયોમાં કેવળ આ કહેવાતી “મેલક વસહી” ને જ લાગુ પડે છે. મૂલ કવિઓનાં કવિત્વ વા શબ્દોમાં જ તે હવે જોઈએ :

(૧) તપાગચ્છીય હેમહંસ ગણિની પંદરમા શતકના મધ્યમાં રચાયેલી, ગિરનારચૈત્યપરિપાટીમાં યાત્રી ઓસવાલ સમરસિંહ માલદે દ્વારા સં. ૧૪૯૪/ઈ.સ. ૧૪૩૮માં સમુદ્ધારેલ ‘કલ્યાણુત્રય’ને (હાલમાં સગરામ સોનીના કહેવાતા મંદિરમાં) વાંઘા પછી, અને હાથી પગલાં તરફ વળતાં પહેલાં, નીચે મુજબ નોંધ કરે છે :^૬

હવ જઈઈ નરપાલસાહ કારિઅ પ્રાસાદ ।
સંપ્રતિ નિવ કરાવિઅ વીર પિત્તલમય વાંદિ ।
નંદીસર અઠ્ઠાવહ સેતુજય અવતાર ।
ત્રિહું દ્વિસિ થજી (થકી ?) જિણુ નમઉં
નિરમાલડિએ અંદ્રગુફા મગૂઝારિ ॥૨૭॥

અહીં મંદિર નરપાલ સાહે કરાવ્યાનો, તેમાં સંપ્રતિ રાજ્યે કરાવેલ પિત્તળની (મૂલનાયક) મહાવીરની મૂર્તિનો, તેમ જ ત્રણ દિશામાં (ભદ્રપ્રાસાદોમાં રહેલ) નંદીધર, અષ્ટાપદ, અને શત્રુજયા-વતારનો ઉલ્લેખ છે, મંદિરનું જે સ્થાન ખતાવ્યું છે તે જોતાં, અને ભદ્રપ્રાસાદોની વિગત જોતાં તે વર્તમાને કહેવાતી ‘મેરકવશી’ જ છે.

(૨) ઉજ્જયન્તશિખર પર (ગિરનાર પર) “લક્ષ્મીતિલક” નામનો મોટો વિહાર (જિનાલય) નરપાલ સંઘવીએ (ખરતરગચ્છીય) જિનરાજસૂરિના પટ્ટાલંકાર જિનભદ્રસૂરિના ઉપદેશથી સં. ૧૫૧૧ કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ ઇસ્વીસનના ૧૬માં શતકના અન્તભાગે રચાયેલ પંડિત જયસોમની જયસાગરો-પાધ્યાય પ્રશસ્તિમાં આ રીતે મળે છે.^૭

સંવત્ ૧૫૧૧ વર્ષે શ્રી જિનરાજસૂરિ પટ્ટાલંકારે શ્રીજિનમદ્રસૂરિ પટ્ટાલંકાર રાજ્યે શ્રીઉજ્જય-ન્તશિખરે લક્ષ્મીતિલકાભિધો વરવિહાર : । નરપાલસંઘપતિના યદાદિ કારયિતુમા રેમે ॥

(૩) ઊડતતપાગચ્છીય રતનસિંહસૂરિ-શિષ્ય (કદાચ ઉદયવલ્લભસૂરિ કે પછી જ્ઞાનસાગર સૂરિ) સ્વરચિત ગિરનારતીર્થમાળામાં (ઈ.સ. ૧૪૫૩ ખાદ)માં કલ્યાણુત્રયના દર્શન પછી જે પ્રાસાદમાં જાય છે તે આ “મેરકવશી” જ છે; ત્યાં તેને નરપાલ સાહે સ્થાપેલ “શ્રીતિલકપ્રાસાદ” કહ્યો છે, અને તેમાં (મૂલનાયક) સોવનમય વીર હેવાની વાત કરી છે; અને તેમાં ડાખી જમણી ખાજુએ અષ્ટાપદ અને સમ્મેતશિખરની રચના હોવાની વાત કહી છે : યથા :

થાપી શ્રીતિલકપ્રાસાદિ હિં સાહ નરપાલિં પુણ્ય પ્રસાદિહિં,
 સોવનમય શ્રી વીરો;
 અષ્ટાપદ સંમેતસિહરસ્યૂં ડાવઈ જિમણિઈ અહુ જિણુહરસ્યૂં,
 રચના અતિ ગંભિરો. ૧૮

કવિએ પ્રાસાદની રચનાને ‘અતિગંભિર’ કહી છે તે યથાર્થ જ છે.

(૪) પંદરમા શતકમાં શવરાજ સંઘવીના સંઘ સાથે ગયેલા ઠોઈ અગ્રાત યાત્રી-મુનિએ કરેલ ગિરનાર ચૈત્યપરિપાટીમાં તો આ જિનાલયના અંતરંગની ઘણી વિગતો આપવા સાથે એ જે કંઈ કહે છે તેનાથી તો “મેલકવસહી” તે જ “ખરતરવસહી” હોવાના તથ્યને આખરી મહોર મારી દે છે. સમરસિંહ-માલદેના મંદિર બાદ યાત્રી જે મંદિરમાં આવે છે તેને સ્પષ્ટરૂપે તેઓ “ખરતર-વસહી” કહે છે. તે નરપાલ સાહ દ્વારા નિર્મિત થયેલી અને તેમાં (ગલ્-ગુહમાં) મહાવીરની સતોરણ પિત્તળની મૂલનાયક મૂર્તિની આજુબાજુ એ જ ધાતુની શાંતિનાથ અને પાર્શ્વનાથની કાયોત્સર્ગ મૂર્તિઓ હોવાનું પણ કહ્યું છે. તદુપરાન્ત રંગમંડપનું વર્ણન કરતાં ત્યાં ‘નાગખન્ધ’ અને ‘પંચાંગવીર’ની છતો, પુતળીઓ (આને વિનષ્ટ), જમણી બાજુ લણસાળી જોગે કરાવેલ ‘અષ્ટાપદ’ અને ડાબી બાજુએ ધરણુ સાહે કરાવેલ ‘સમ્મેતશિખર’ (ના ભદ્રપ્રાસાદોની) નોંધ લે છે :^{૧૦} યથા :

હવઈ ખરતરવસહી લણી આવિઉ
 નરપાલસાહની થાપના એ સતોરણુ પીતલમઈ વીર
 શાંતિ-પાસ છઈ સાચઉ શરીર કાસગીઆ પીતલ તણાએ. ૨૮
 રંગમંડપિ નાગખંધ નિહાલઉ
 પૂતલિએ મંડપિ મન વાલઉ
 પંચાંગવીર વસેખીઈએ માલાખાડઈ મંડપ જાણુ
 જિમણુઈ અષ્ટાપદ વખાણુ લણુસાલી જોગઈ કીઉએ. ૨૯
 ડાવઈ સમેતસિહર પ્રસીધુ
 તે પણિ ધરણુઈસાહિ કીધઉ. ૩૦

(૫) પંદરમા-સોળમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં થયેલા, ભાવહર્ષ-શિષ્ય રંગસારની ગિરનાર ચૈત્યપરિ-પાટીમાં^{૧૧} મુનિ-યાત્રી તીર્થનાયક નેમિનાથના મંદિરને (દેવકુલિકામાં પરોવેલ) ઉત્તર દ્વારેથી નીચે ઉતરીને જે પહેલા મંદિર-હાલની મેરક વસહી-માં આવે છે તેને “ખરતરવસહી” કહેવા ઉપરાંત તેમાં સંપ્રતિરાખના કરાવેલ પિત્તળમય મનોહર વીર જિનેશ્વર, આજુબાજુની બાવન દેહરીઓ અને મંદિર ભીતરની અવનવી કોરણીનો ઉલ્લેખ કરે છે :

ઇણુ ગિરઈએ નેમવિહાર આવીયા ખરતરવસહી વાર ॥૧૨॥

ઢાલ

સંપતિરાય કરાવિ મુણુહર પીતલમઈ શ્રીવીર જિણુસર
 ખરતર[વ]સહી માહે પાખતીયાં બા[વ]ન જિણાલ
 નવલ નવલ કોરણીય નિહાલ ટાલઉ કુમતિ કસાય ॥૧૩॥

રંગસાર પછી અને કાલક્રમમાં છેલ્લી નોંધ સોળમા-સત્તરમા શતકમાં થયેલા (પ્રાગ્વાટ) કર્ણુ-સિંહ કૃત ગિરનારસ્થ ખરતરવસહી-ગીત અંતર્ગત મળે છે. એમના કથનમાં મંદિરને “ખરતર-વસહી” કહેવા ઉપરાન્ત તેમાં મંડપની પૂતળાઓ, ડાબી બાજુ (નેમિનાથના મંદિર તરફ) ‘અષ્ટાપદ’ અને જમણી બાજુ (કલ્યાણુત્રયના મંદિરની દિશાએ) ‘નન્દીશ્વર’, ગભારામાં સંપ્રતિએ આણેલ સપ્ત-ધાતુની તોરણ તેમ જ રત્નખચિત ‘જિનવીર’ની મૂર્તિ અને રત્ન જડિત પરિકર તેમ જ આ મંદિર (અગાઉના) દુઃષમ ભવનને સ્થાને ભણુસાહી નરપાલે જિનભદ્રસૂરિના વચનથી ઉદ્ધાર રૂપે કરાવ્યાનું નોંધ્યું છે :

પ્રીય ખરતરવસહી જ્ઞેઠ્યે
 જાણે કરતલ વખાણુ ૨૨।
 મંડપિ મોહણુ પૂતલી હો
 જાણે કરિકીઓ ઇંદ્રલોક ॥૩॥
 નેમિ કડણિ પ્રભુ દાહિણિ હો
 અષ્ટાપદ અવતાર ।
 વામઠ કલ્યાણુકત(ન ? ય) હો
 નન્દીસર જગસાર ॥૬॥
 (સંઘ મરોઈ ? સંપતિરાઈ) અણુવિઉ હો
 સપ્ત ધાત જિણુવીર ।
 પરિગર રતન જડાવિઈ હો
 તોરણુ ઉલકઈ ખઈ હાર ॥૭॥
 લખધિવંત જિનભદ્રસૂરિ ગુરુજી
 સુવચની સવિસાલ ।
 દૂસમ ભવન સમુદ્ધરઈ હો
 સો ધનધન મા નરપાલ ॥૮॥
 ભણુસાહી તે પરિ કરઈ હો
 જે કીઓ ભરવેસર રાસો ।
 ઉજલિ અષ્ટાઉરે તે
 નિરખત અંગિ ઉમાદ ॥૯॥

આમ ખરતરગચ્છનાં જ નહીં, તપાગચ્છનાં પણ સાક્ષ્યો વર્તમાન “મેલકવસહી” તે અસલમાં “ખરતરવસહી” હતી તેમ નિર્વિવાદ જણાવી રહે છે.

ચૈત્યપરિપાટીઓનાં વિધાનોમાં આમ તો એકવાક્યતા છે, પણ એક બાબતમાં મતભેદ છે. જ્યાં હેમહંસગણિ અને કર્ણુસિંહ “નન્દીશ્વર” કહે છે ત્યાં રત્નસિંહસૂરિશિષ્ય તથા શવરાજ સંઘવી-

વાળા યાત્રી-મુનિ 'સમમેતશિખર' કહે છે. ઉત્તર ભદ્રપ્રાસાદ-સ્થિત આ રચના આરસ નીચે દબાઈ ગઈ હોય અસલી વાત શું હશે તેનો નિર્ણય થઈ શકે તેમ નથી.

મંદિર જોડે ખરતરગચ્છીય લણુસાળી નરપાળ સંઘવીએ કરાવ્યું છે, પણ કર્ણુસિંહના કથન અનુસાર ત્યાં કોઈ મંદિર અગાઉ હતું અને આ નવું મંદિર એથી જૂનાના સમુદ્ધાર રૂપે કર્યાનું માનવું રહ્યું. વળી અંદરની પિત્તળના મૂલનાયકનીરની પ્રતિમા એ કાળે સંપ્રતિ રાજની હોવાની માન્યતા હતી. એટલે મૂર્તિ નરપાલ સાહના સમયથી જૂની તો ખરી જ હું માનું છું કે આ મંદિરને સ્થાને અસલમાં મન્ત્રીશ્વર વસ્તુપાલ કારિત "મહાવીર"નું મંદિર હતું; (વસ્તુપાલે ગિરનાર પર આદિનાથ [વસ્તુપાલ-વિહાર] ઉપરાંત (સ્તમ્ભપુરાવતાર) પાર્શ્વનાથ તથા (સત્યપુરાવતાર) મહાવીરનાં મંદિરો કરાવેલાં); જેની નોંધ સમકાલિન લેખક હર્ષપુરીયગચ્છના નરેન્દ્રપ્રમસૂરિએ લીધી છે.^{૧૨} કર્ણુસિંહના કથન અનુસાર ત્યાં આગળની (માલા-ખાડ નામની) ખાડ પૂરીને (બિલકુલ ઘોર રહેલા) દુઃખ ભવનને "ઉદ્ધાર" કરાવેલો. સંપ્રતિ રાજની કરાવેલ કે લાવેલ મૂર્તિ હોવાની વાત પંદરમા શતકમાં વહેતી થઈ હશે. ઈસ્વીસનની ૧૪મી શતાબ્દીના પૂર્વાર્ધમાં ખરતરગચ્છીય જિનપ્રમસૂરિની ગિરનાર સમ્પદ જુદી જુદી ચાર રચનાઓમાં, એમનાથી પહેલાં તપગચ્છીય ધર્મકીર્તિગણિ (પછીથી ધર્મઘોષસૂરિ)ના ગિરનારકલ્પ (આ. ઈ.સ. ૧૨૬૪) અંતર્ગત, કે નાગેન્દ્રગચ્છીય વિજયસેન સૂરિના રેવંતગિરિરાસ, (ઈ.સ. ૧૨૩૨ ખાદ)માં આને સ્પર્શતો કોઈ જ ઉલ્લેખ નથી.

ગુજરાત-રાજસ્થાનના ઉત્તર મધ્યકાલિન જૈન મંદિરોના સર્વેક્ષણ દરમિયાન જોવા મળે છે કે ખરતરગચ્છમાં મંદિરોના રચના વિન્યાસ તરફ, અને તેને સુરુચિપૂર્વક આભૂષિત કરવા પરત્વે ખૂબ કાળજી લેવાઈ છે. શત્રુંજય પરની ખરતરવસહી (આ. ઈ.સ. ૧૩૨૦-૨૪), મેવાડમાં દેલવાડા (દેવકુલપાટક)ની ખરતરવસહી (૧૫મા શતકનો પ્રારંભ), રાણકપુરની ખરતરવસહી (પાર્શ્વનાથ જિનાલય-૧૫મા સૈકાનો મધ્યભાગ), અને આ ગિરનાર પરની ખરતરવસહી તેનાં જ્વલંત ઉદાહરણો છે.

પાઠટીપે

૧. આ પદ પદ વિસ્તૃત વિવેચન હું અન્યત્ર કરી રહ્યો છું.
૨. (સ્વ.) મુનિ દર્શનવિજયજી લખે છે: "આ ટૂંક શ્રી સિદ્ધરાજના મંત્રી સજ્જને બંધાવેલ છે. ગૂર્જરાધીશ સિદ્ધરાજે સજ્જને સૌરાષ્ટ્રનો દંડનાયક નીમ્યો હતો. તેમણે સૌરાષ્ટ્રની ત્રણ વર્ષની ઉપજમાંથી ગિરનાર પર સુદર જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. ત્રણ વર્ષના ઉપજ સિદ્ધરાજને ન મળવાથી તે ગુસ્સે થઈ જૂનાગઢ આવ્યો. સજ્જને જૂનાગઢ અને વંચરીના આવકો પાસેથી ધન મેળવી સિદ્ધરાજને ચરણે ધર્યું અને કહ્યું કે જોઈએ તો જીર્ણોદ્ધારનું પુણ્ય હાંસલ કરો અને જોઈએ તો ધન લ્યો. રાજ સત્ય હકીકત જાણી અત્યંત ખુશી થયો. ખાદ આવેલા ધનથી આવકોના કહેવાથી સજ્જને આ મેરકવશી ટૂંક બનાવી." (જૈન તીર્થોનો ઇતિહાસ, શ્રી ચારિત્ર સ્મારક ગ્રંથમાળા : પુષ્પ ૩૮મું, અમદાવાદ ૧૯૪૯, પૃ. ૧૨૨.) સ્વ. મુનિશ્રીની પહેલી વાતને તો પ્રખ્યાતોનો આધાર છે, પણ સજ્જને પ્રસ્તુત દ્રવ્યથી આ મેરકવશીનું મંદિર બંધાવ્યાનોય કયાંય જ ઉલ્લેખ નથી.

૫. અખાલાલ પ્રેમચંદ શાહે "મેલક વસહી"ની ચર્ચા કરતાં આ જ સજ્જન મંત્રી વાળી વાત (સાચી અને પરિષ્કૃત ગુજરાતીમાં) જણાવી છે; પણ તેઓની પાસે એને લગતું કોઈ પ્રમાણ નહોતું; આથી સાવચેતી ખાતર એમણે લખ્યા ખાદ ઉમેર્યું કે "...એવી લોક માન્યતા છે. કોઈ

આને મેલકશાહે અંધાવ્યાનું કહે છે.” (જૈન તીર્થ સર્વ સંગ્રહ, ભાગ પહેલો, ખંડ પહેલો, અમદાવાદ ૧૯૫૩, પૃ. ૧૨૩)

મુનિ નિત્યાનંદવિજયજીએ (પં. શાહ જેવી સાવધાની રાખ્યા સિવાય) એની એ જ કિંવદન્તી તથ્ય રૂપે માની રજૂ કરી છે. (શ્રી રૈવતગિરિ સ્પર્શના, વડોદરા વિ.સં. ૨૦૨૦ (ઈ. સ. ૧૯૬૪), પૃ. ૧૨૯-૧૩૦.)

૩. અહીં આગળ ઉપર મૂળ કૃતિઓમાંથી પ્રસ્તુત ભાગો ઠાંકી ચર્ચા કરી છે.

૪. Cf. M.A. Dhaky “The ‘Nagabandha’ and the Pancangavira’ ceiling,” *Sambodhi*, vol. 4, No. 3 4, pp. 78-82, and plates.

૫. આગળની ચર્ચામાં તેના મૂળ સન્દર્ભો ઠાંક્યા છે.

૬. કર્મચન્દ્રના જીવનની રૂપરેખા ખરતરગચ્છીય સાધનોથી સ્વ. મોહનલાલ દલિયંદ દેશાઈએ જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, મુંબઈ ૧૯૩૨, પૃ- ૮૩૬-૮૪૫ પર ચર્ચા છે, ત્યાં જીઓ.

૭. સં.પં. બેચરદાસ જીવરાજ દોશી, પુરાતત્ત્વ, ૧-૩. એપ્રિલ ૧૯૨૩, પૃ. ૨૯૬.

૮. આ મહત્ત્વપૂર્ણ ચૈત્યપરિપાટીનું પુનર્મુદ્રણ થવાની જરૂર છે.

૯. આ ઉદ્ધરણ મેં પં. અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહ જૈન તીર્થ, પૃ. ૧૧૮ પરથી લીધું છે; અને એમણે તે “ઐતિહાસિક જૈન કાવ્યસંગ્રહ” (પૃ. ૪૦૦) પરથી લીધું હોવાની નોંધ કરી છે. (આનો સંપાદક કોણ છે, કયાંથી કયા વર્ષમાં, કઈ ગ્રન્થમાળામાં પ્રસ્તુત સંગ્રહ છપાયો છે, તેની ત્યાં નોંધ નથી લેવાઈ.)

૧૦. આ ગ્રંથમાં આ ચૈત્યપરિપાટીનું સંપ્રતિ લેખક તથા વિધાત્રી વેરા દ્વારા સંપાદન થયું છે.

૧૧. સંપ્રતિ ગ્રન્થમાં (સ્વ.) અગરચંદ નહાટા તથા પં. બાબુલાલ સવચંદ શાહ દ્વારા સંપાદિત થયેલ છે.

૧૨. વિશેષકે રૈવતકસ્ય મૂઝૂતઃ શ્રીનેમિચૈત્યે જિનવેદમસુત્રિણુ ।

શ્રીવસ્તુપાલઃ પ્રથમં જિનેશ્વરં પાર્શ્વં ચ વીરં ચ મુદાન્વીવિશત્ ॥૮॥

—વસ્તુપાલપ્રશસ્તિઃ

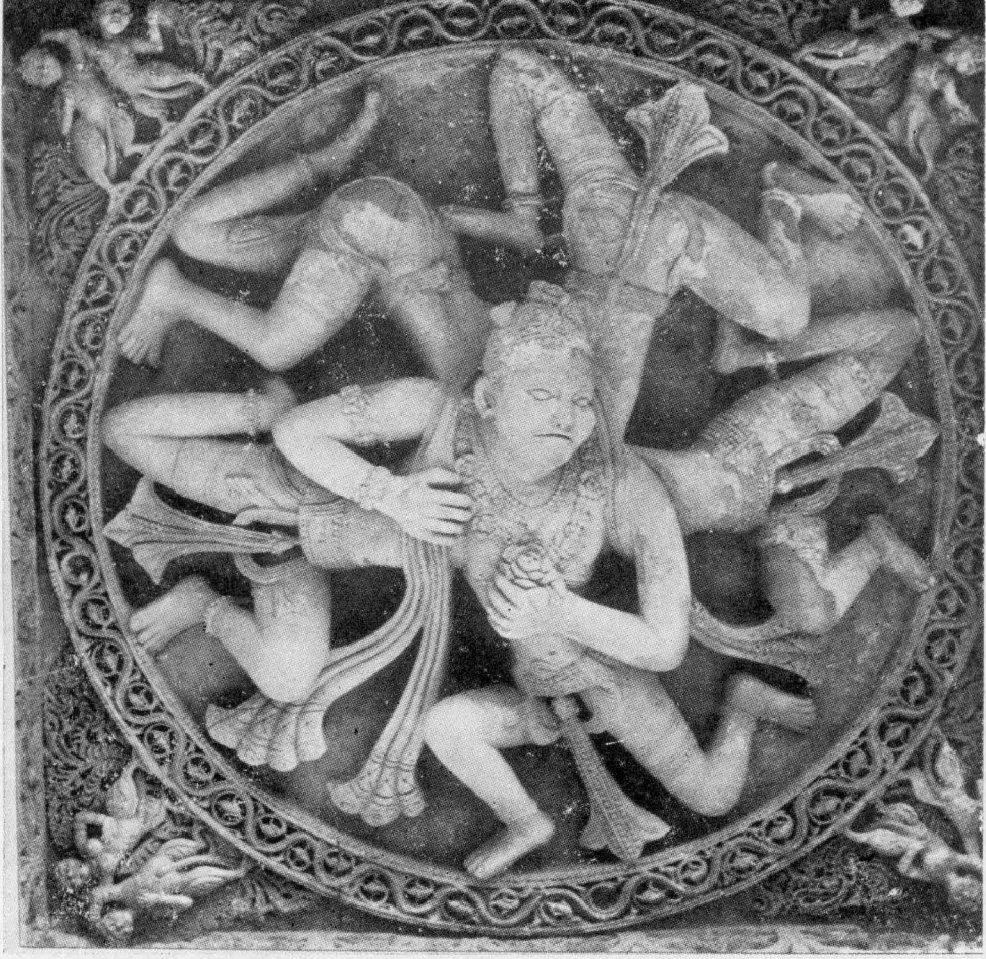
(જીઓ મુનિ પ્રણવવિજયજી, સુકૃતકીર્તિકલ્લોલિન્યાદિ વસ્તુપાલપ્રશસ્તિસંગ્રહ, સિંધી જૈન ગ્રંથ-માલા, [ગ્રન્થાંક પૌ મુંબઈ ૧૯૬૧, પૃ. ૨૮.)

ચિત્રસૂચિ

૧. ગિરનાર, ખરતરવસહી (વર્તમાન “મેલકવસહી”) મુખમંડપ, મુખાલિન્દ, સમતલવિતાનમાં ‘પંચાગવીર’.
૨. ખરતરવસહી, મુખમંડપ, સમતલ-વિતાન, ‘વાસુદેવ-ગોપલીલા.’
૩. મુખમંડપ, નાભિમંદારક જાતિનો વિતાન.
૪. રંગમંડપ, સભા-પદ્મ-મંદારક જાતિનો કરોટક (મહાવિતાન).
૫. રંગમંડપ, મહાવિતાન, રૂપકંઠમાં જિનદર્શને જતા લોક સમુદાયનું દશ્ય.
૬. — ditto
૭. રંગમંડપ, પુણ્યાના ચાર પૈકીના એક વિકલ્પ-વિતાનમાં ગ્રાસમુખ.

૮. છ ચોકી, એક નાભિચ્છન્દ-વિતાનમાં હંસાવલિ.
૯. ગૂંઢમંડપની પૂર્વભિત્તિ પરના એક ખતક પરના ઈલિકાવલણુના મધ્યભાગે દેવી કમલાની મૂર્તિ.
૧૦. ગૂંઢમંડપના પૂર્વદ્વારની દ્વારશાખા.
૧૧. ગૂંઢમંડપના ઉત્તરભિત્તિ અને દ્વાર.
૧૨. કર્મચન્દ્ર અચ્છાવત દ્વાર નવનિર્મિત મૂળપ્રાસાદ (ઈસ્વીસનના ૧૬મા શતકનો અન્તભાગ).
૧૩. ધરણ્યાસાહ દ્વારા વિનિર્મિત, સમ્મેત શિખર (વા નન્દીધર) ધરાવતો ઉત્તર તરફનો ભદ્રપ્રાસાદ.
૧૪. ઉત્તરના ભદ્રપ્રાસાદના કરોટક.
૧૫. ઉત્તરના ભદ્રપ્રાસાદના કરોટકના રૂપકંઠમાં ચક્રવાક, માલા અને વિદ્યાદેવીઓની ટેકણુના મદલ (ઘોડા).
૧૬. અષ્ટાપદના દક્ષિણ તરફના ભદ્રપ્રાસાદની પટ્ટશાલાની જળી.
૧૭. અષ્ટાપદાવતાર ઉપરનો કરોટક.
૧૮. અષ્ટાપદાવતારના કરોટકનો મદલો સહિતનો રૂપકંઠ અને ઉપરના ગજતાલુના થરો.
૧૯. પશ્ચિમ દિશાની પટ્ટશાલા (ભમતી)માં જમણી ઢારનો પુષ્પક-મંદારક જાતિનો વિતાન.
૨૦. પશ્ચિમ દિશાની ભમતીમાં જમણી ઢારમાં સમતલ નાભિચ્છન્દ વિતાન.
૨૧. ઉત્તર દિશાની ભમતીમાં ઉત્ક્રિષ્ટ જાતિના વિતાનનો અવશિષ્ટ ભાગ.
૨૨. ઉત્તર દિશાની ભમતીમાં સમક્ષિપ્ત જાતિનો વિતાન.
૨૩. ઉત્તર દિશાની ભમતીમાં સમક્ષિપ્ત જાતિનો એક અન્ય વિતાન.
૨૪. ઉત્તર દિશાની ભમતીમાં સમક્ષિપ્ત જાતિનો એક ત્રીજો વિતાન.
૨૫. ઉત્તર દિશાની ભમતીમાં સમક્ષિપ્ત જાતિનો એક ચોથો વિતાન.
૨૬. ઉત્તર દિશાની ભમતીનો એક ક્ષિપ્તોત્ક્રિષ્ટ જાતિનો વિતાન.
૨૭. ઉત્તર દિશાની ભમતીનો પદ્મક-નાભિચ્છન્દ જાતિનો વિતાન.
૨૮. ઉત્તર દિશાની એક દેવકુલિકાનો ક્ષિપ્ત-નાભિચ્છન્દ વિતાન.
૨૯. ઉત્તર દિશાની ભમતીનો પદ્મનાભ જાતિનો વિતાન.

१. खरतरवसही, गिरनार,
(वर्तमान मेलकवसही),
मुखालिद, समतल
वितान, पञ्चाङ्गवीर

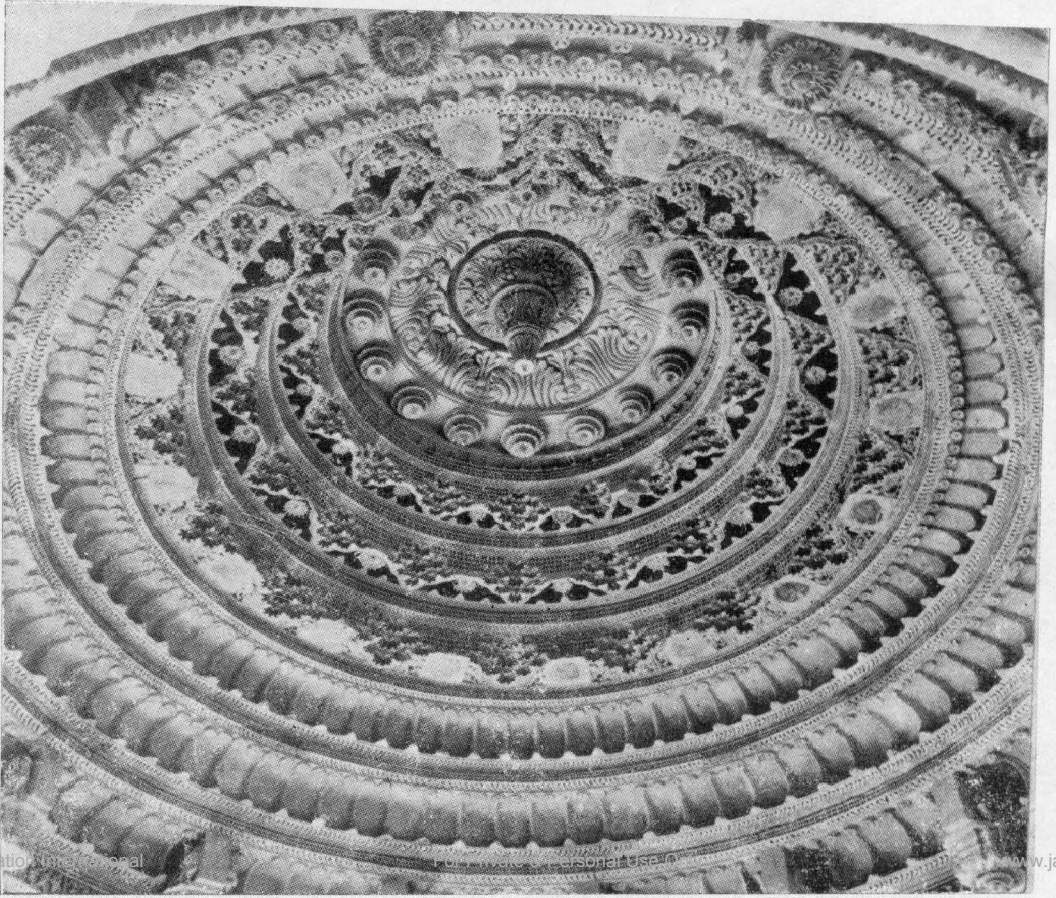
२. खरतरवसही,
मुखमण्डप, समतल
वितान, वासुदेव-गोप
लीला

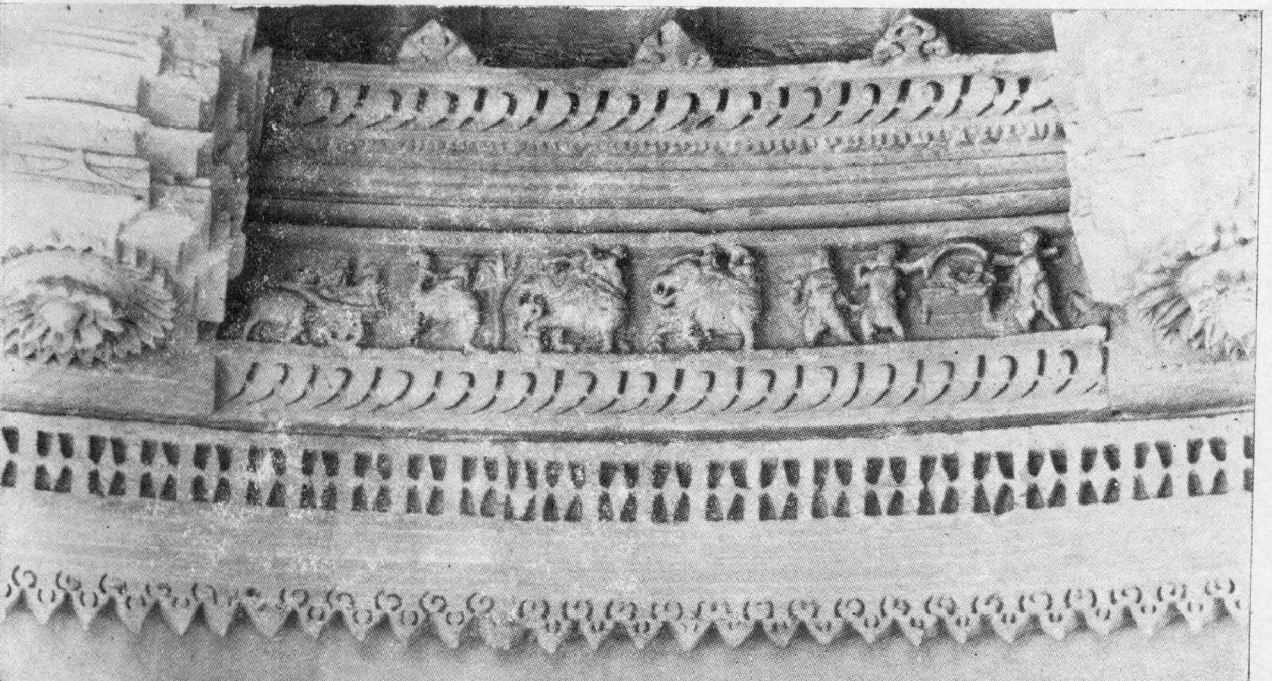
३. खरतरवसही, मुखमण्डप, नाभिच्छन्द जातिनो वितान

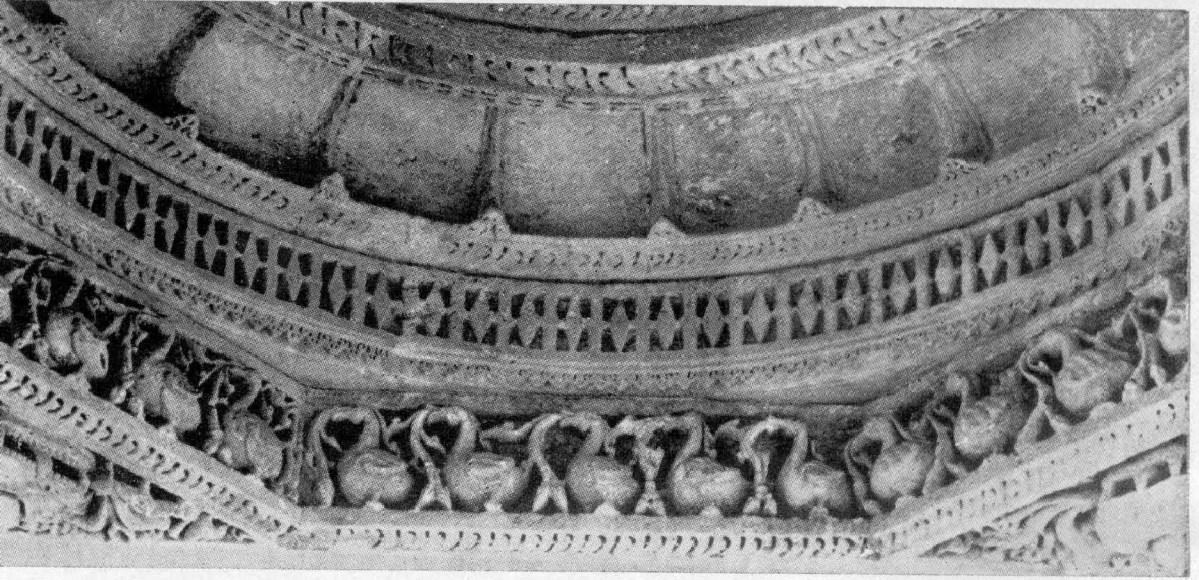
४. खरतरवसही, रंगमण्डप, सभापद्ममदारक जातिनो वितान

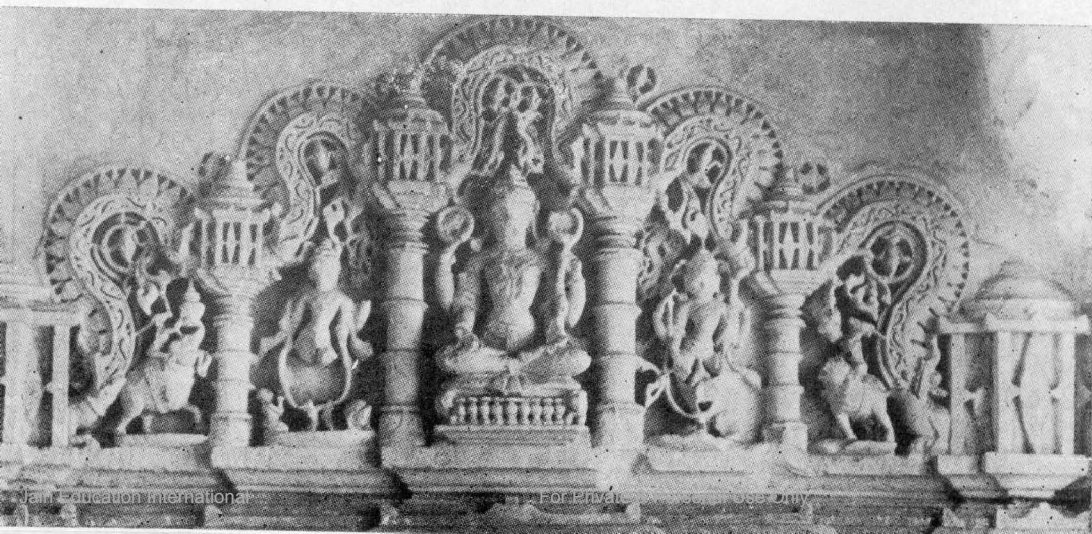

५. खरतरवसही, रंगमण्डपना रूपकण्ठमां जिनदर्शनार्थे जता लोकसमुदायनुं दृश्य
 ६. खरतरवसही, रूपकण्ठमां जिनदर्शनार्थे जता लोकसमुदायनुं दृश्य, रंगमण्डप, महावितान

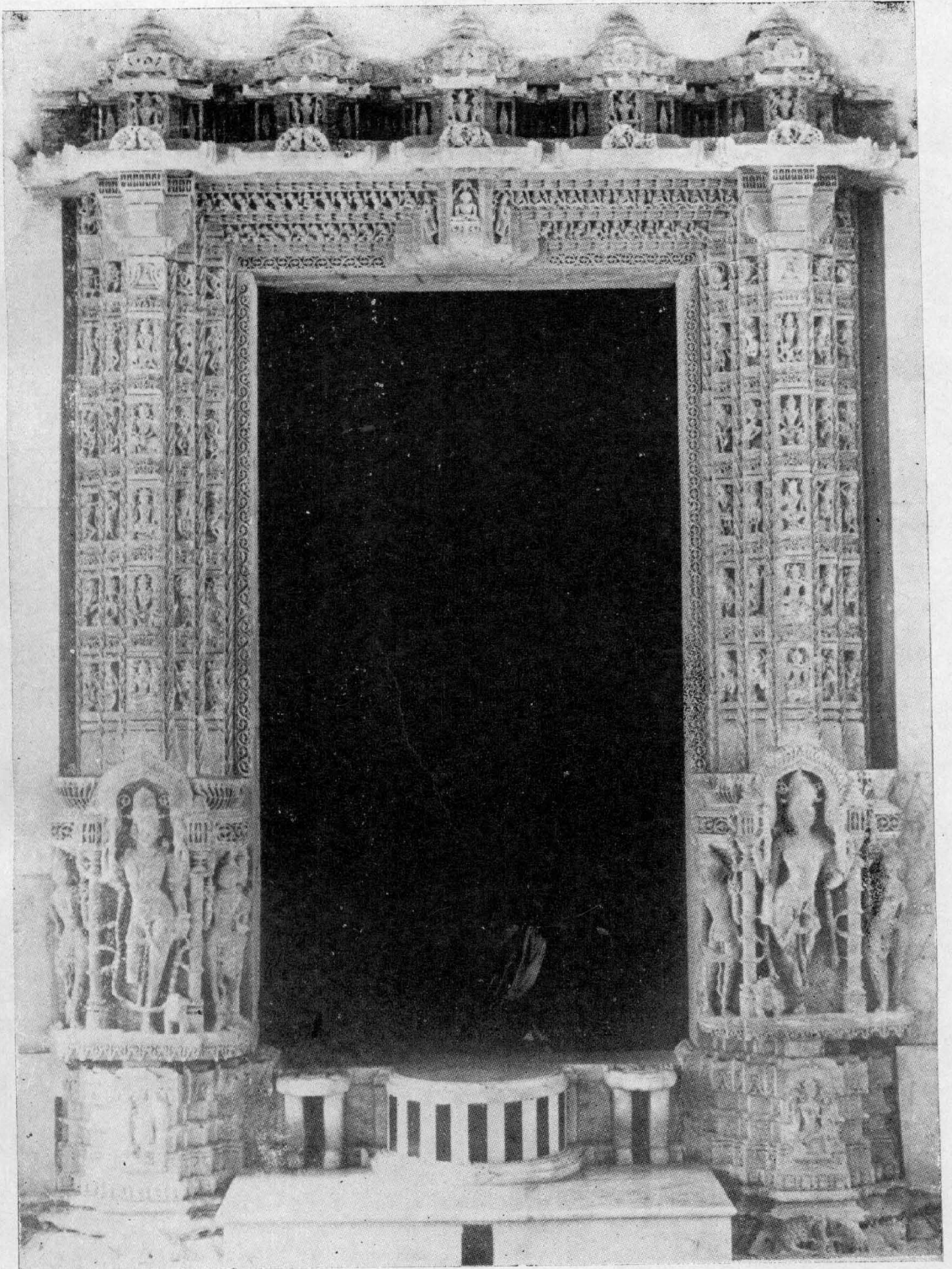

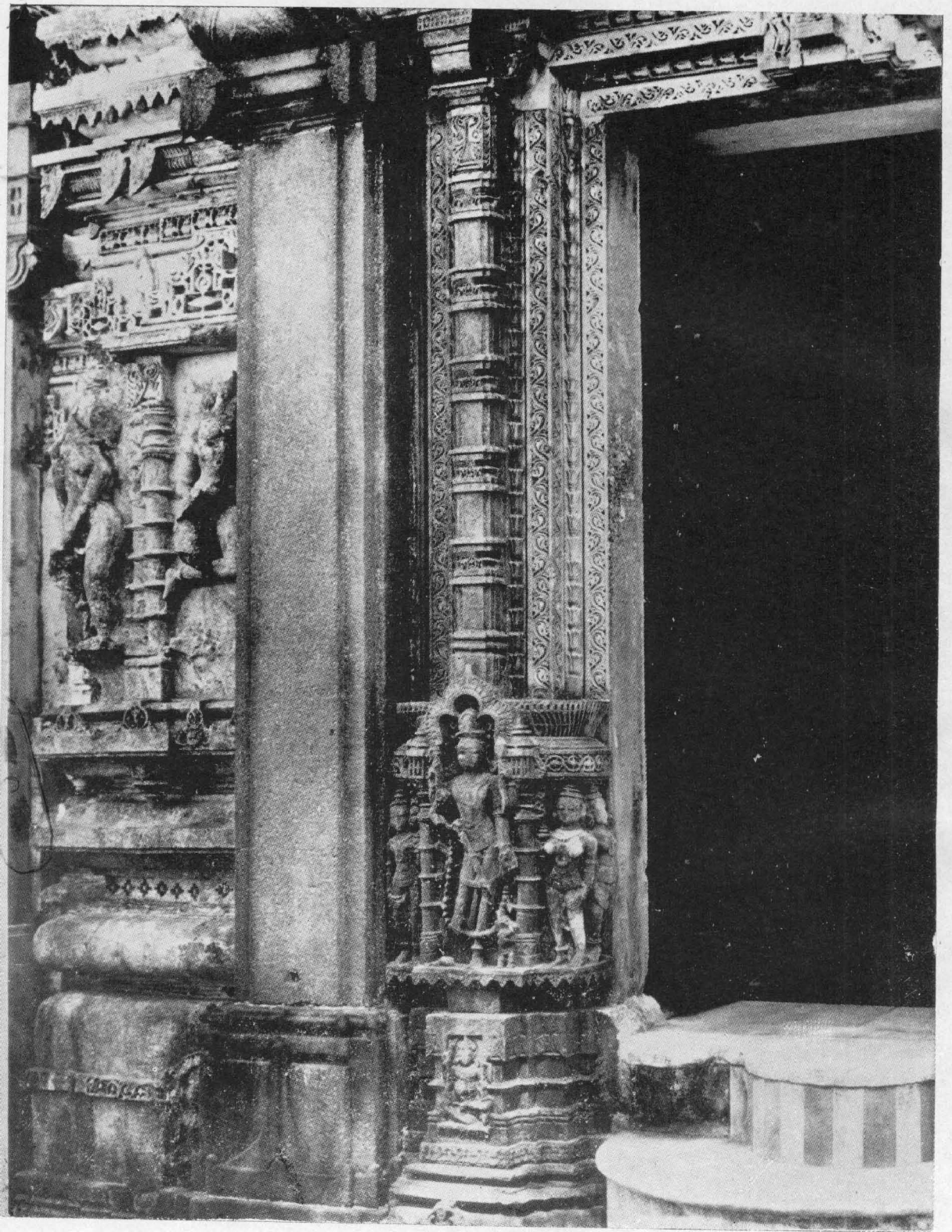
८. छ चौकी, एक नाभिच्छन्द विलासनां हंसावलि

९. गृहमण्डपनी
पूर्वाभित्तिना
एक खत्तक
पर इल्लिका-
वलणनो मध्य
भाग, देवी
कमलानी
मूर्ति

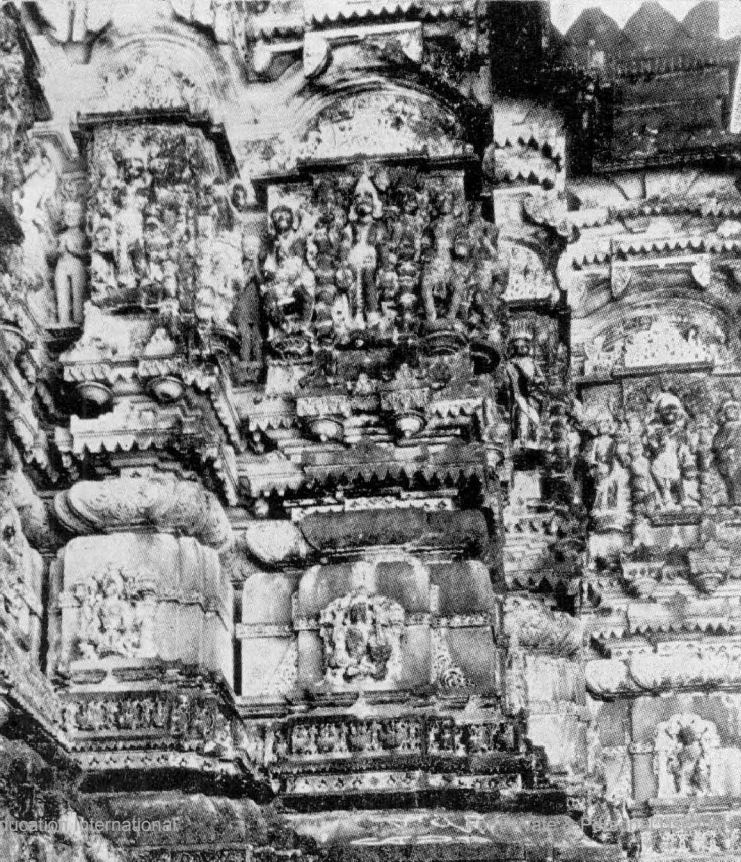
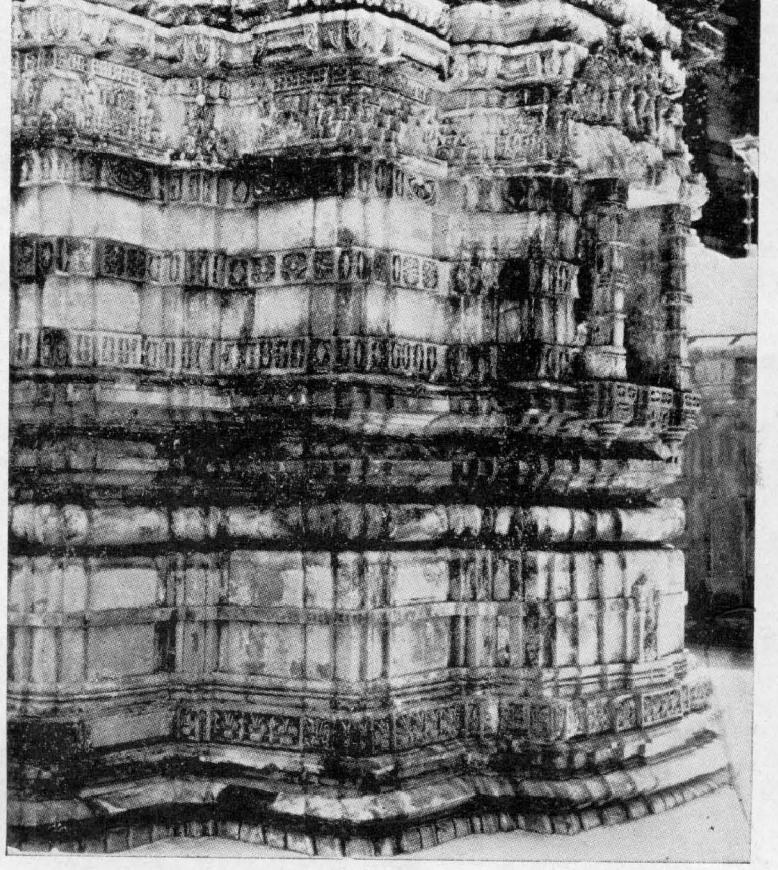

१०. गुहमण्डपना पूर्व द्वारनी द्वारशाखा

११. गूढमण्डपना उत्तर-द्वारनी द्वारशाखा

१२. कर्मचन्द्र बच्छावत द्वारा नव-
निर्मित मूलप्रासाद (ई० १६ मी
शतीनो अन्त भाग

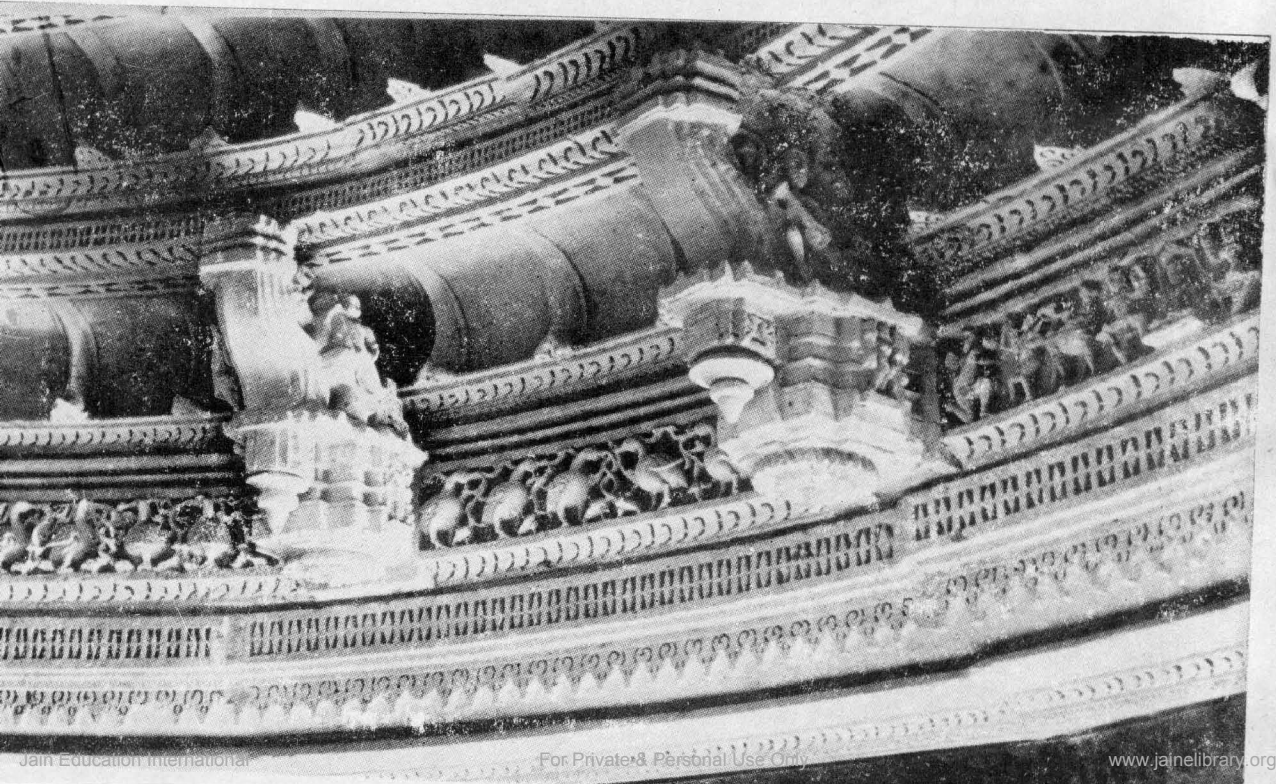

१३. धरणासाह द्वारा विनिर्मित
सम्मेशिखर (या नन्दीश्वरयुक्त)
उत्तर दिशानो भद्रप्रासाद,
(ई० १५ मी शताब्दीनो
तृतीय भाग)

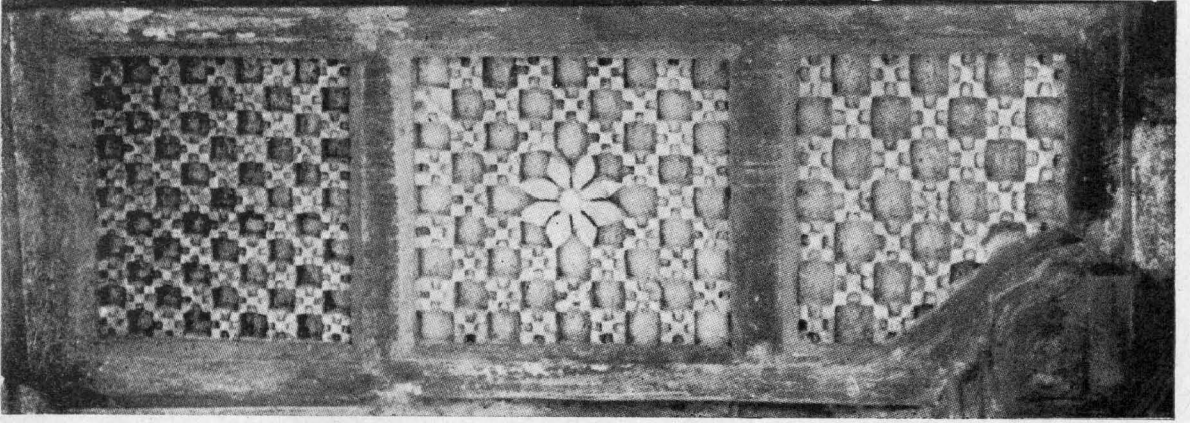

१४. खरतरवसही, दक्षिण दिशाना भद्रप्रासादनो करोटक

१५. उत्तर दिशाना भद्रप्रासादना करोटकमां रूपकण्ठमां चक्रवाकमाला एवं विद्या देवियोना टेकणना मदल

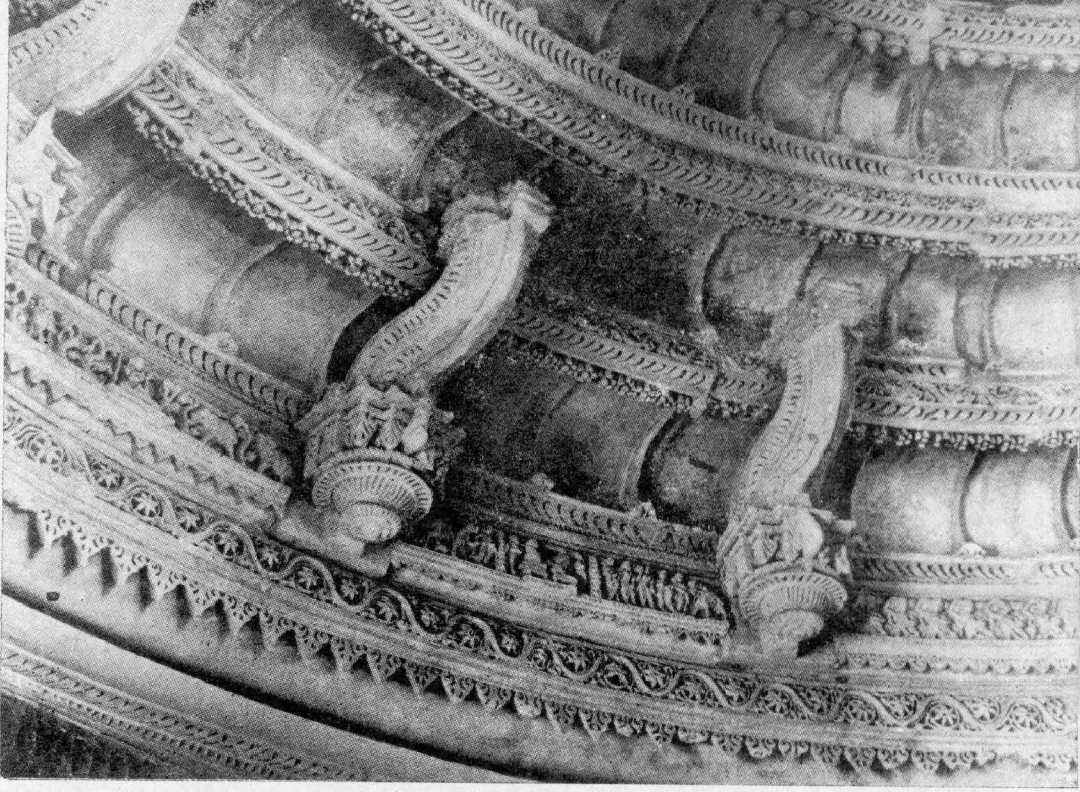
१६. खरतरवसही, दक्षिण दिशाना भद्रप्रासादनी पट्टशालानी जाली

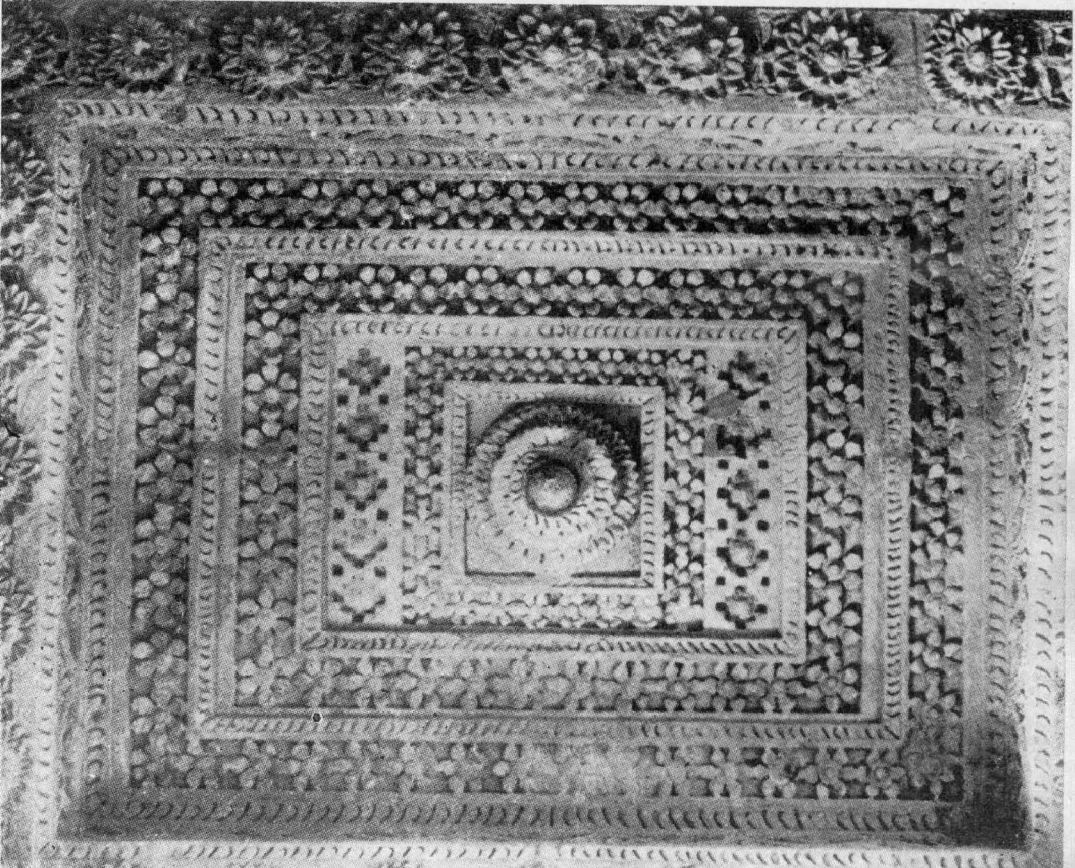
१७. खरतरवसही, दक्षिण दिशाना भद्रप्रासादनी अदरनो करोटक

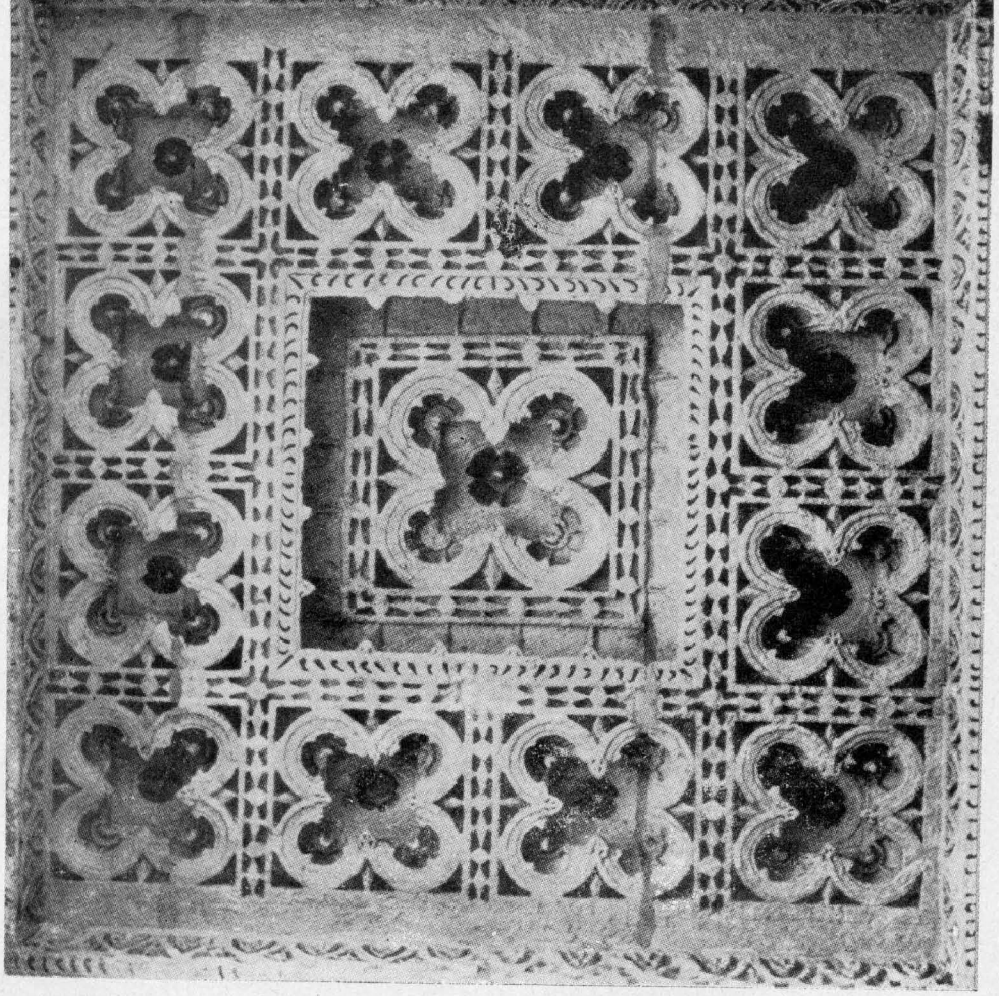
१८. दक्षिण भद्र
प्रासादना
करोटकनो
मदलो सहितनो
रूपकण्ठ अने
ऊपरना
गजतालुना थर

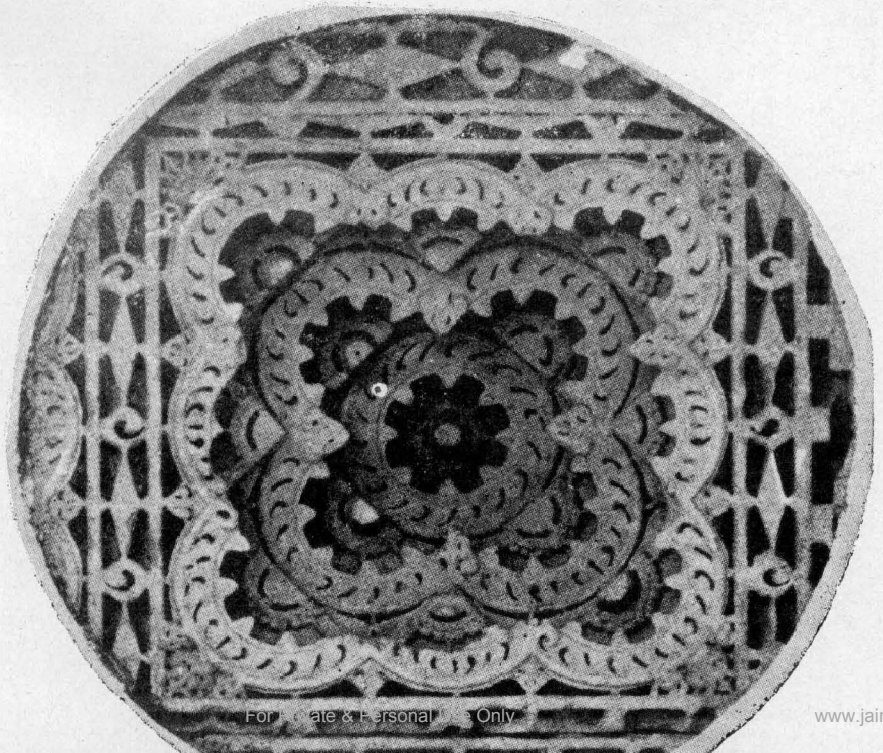
१९. पश्चिम दिशानी
पट्टशाला,
(भमतीमां)
जमणी पंक्तिमां
पुष्पक-मन्दारक
जातिनो
वितान

२०. पश्चिम दिशानी
जमणी पंक्तिमां
समतल-नाभिच्छन्द
वितान

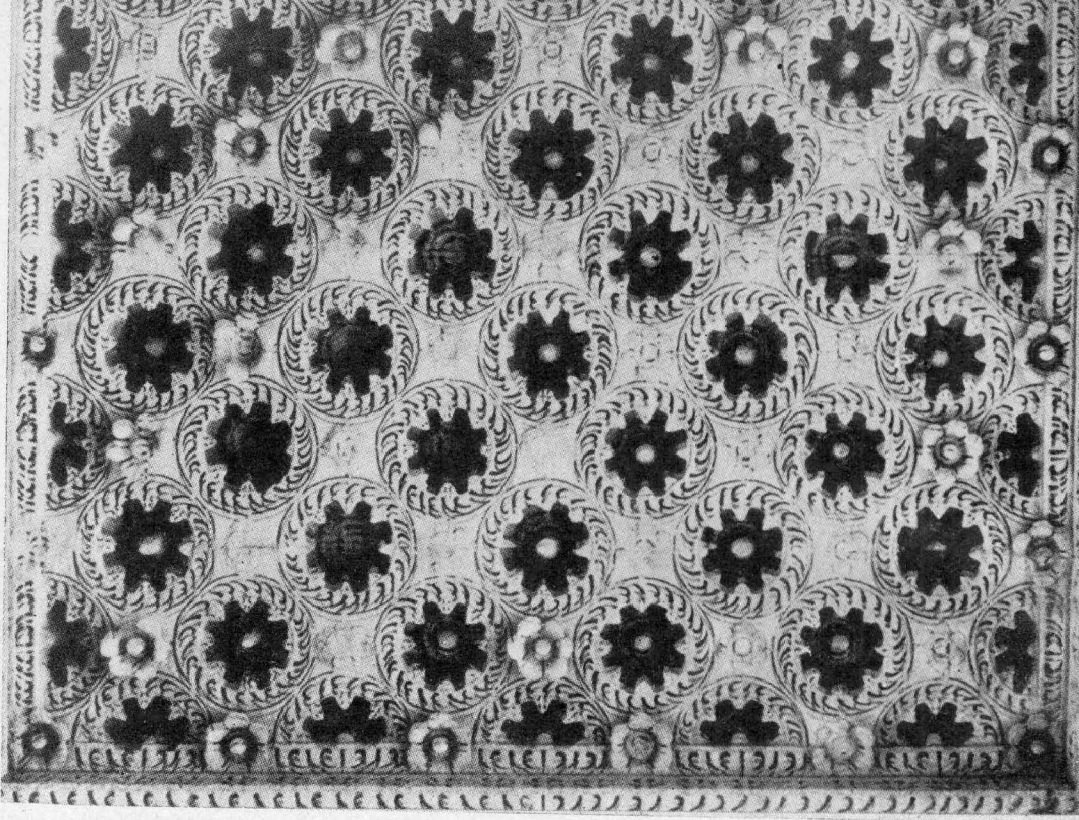

२१. उत्तर दिशानी
भमतीना उद्विष्यत
जातिना विताननो
अवशिष्ट भाग

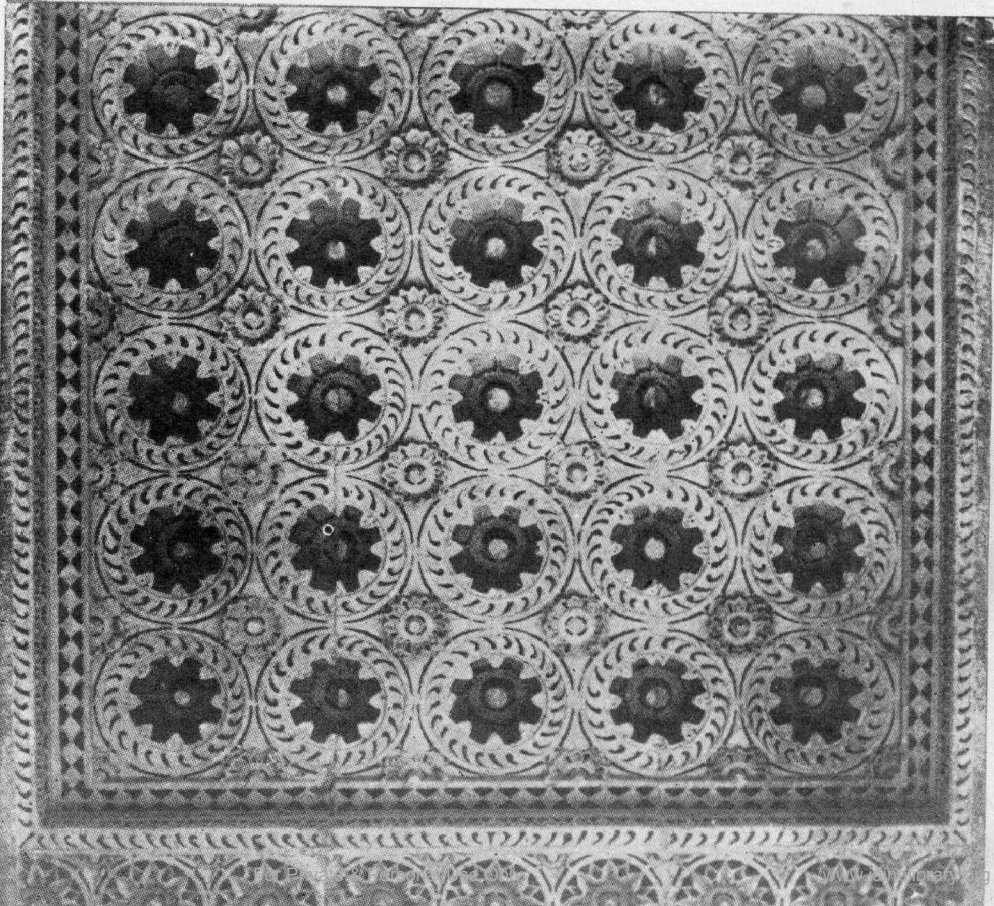
२२. उत्तर दिशानी

भमतीमां
समक्षिप्त
जातिनो
वितान

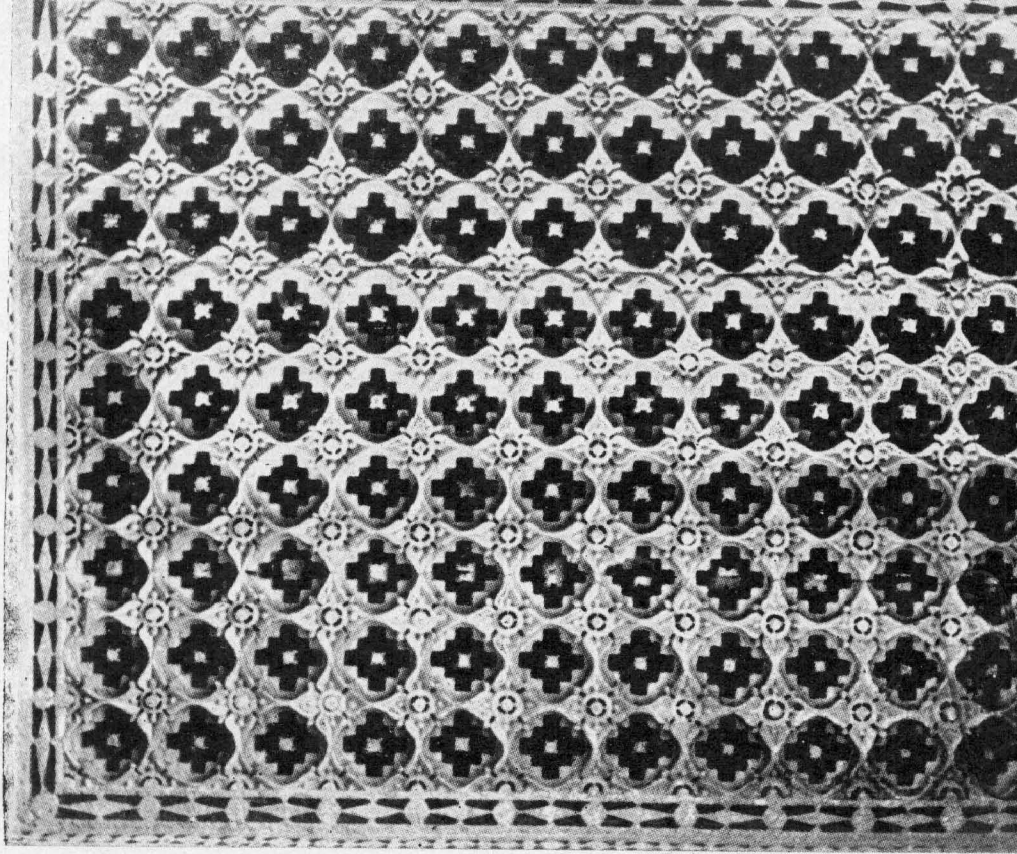

२३. उत्तर दिशानी

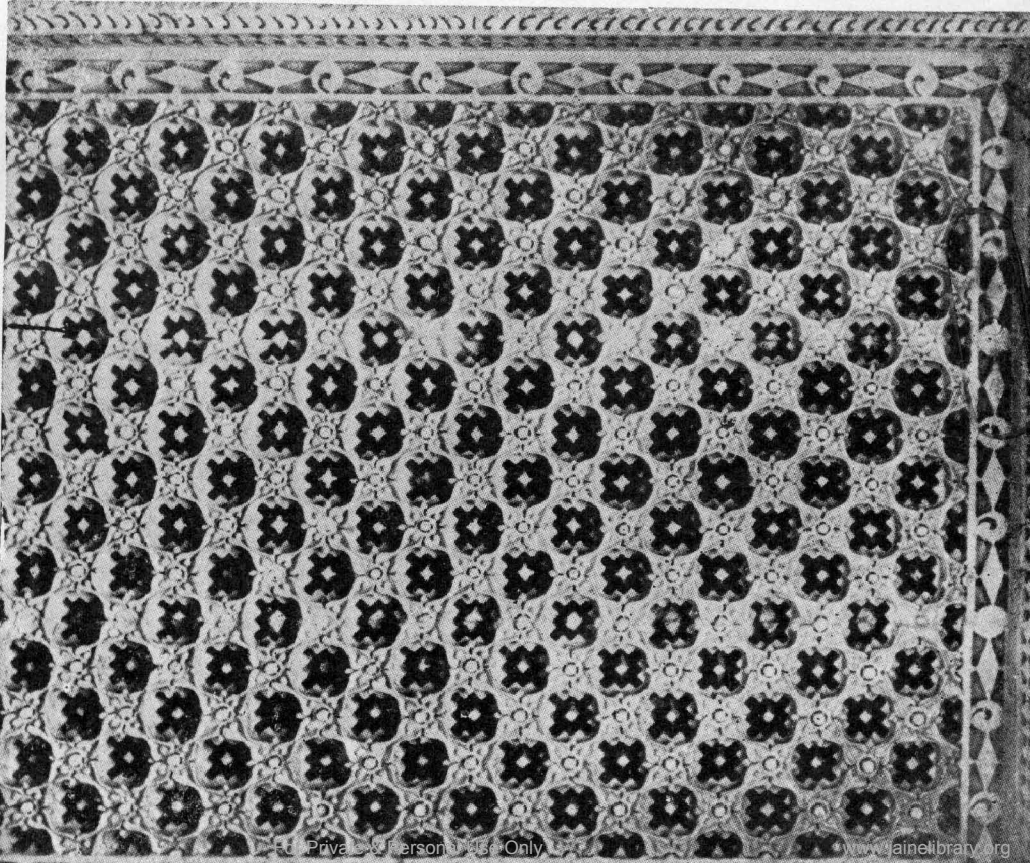
भमती मां समाक्षिप्त
जातिनो एक अन्य
वितान

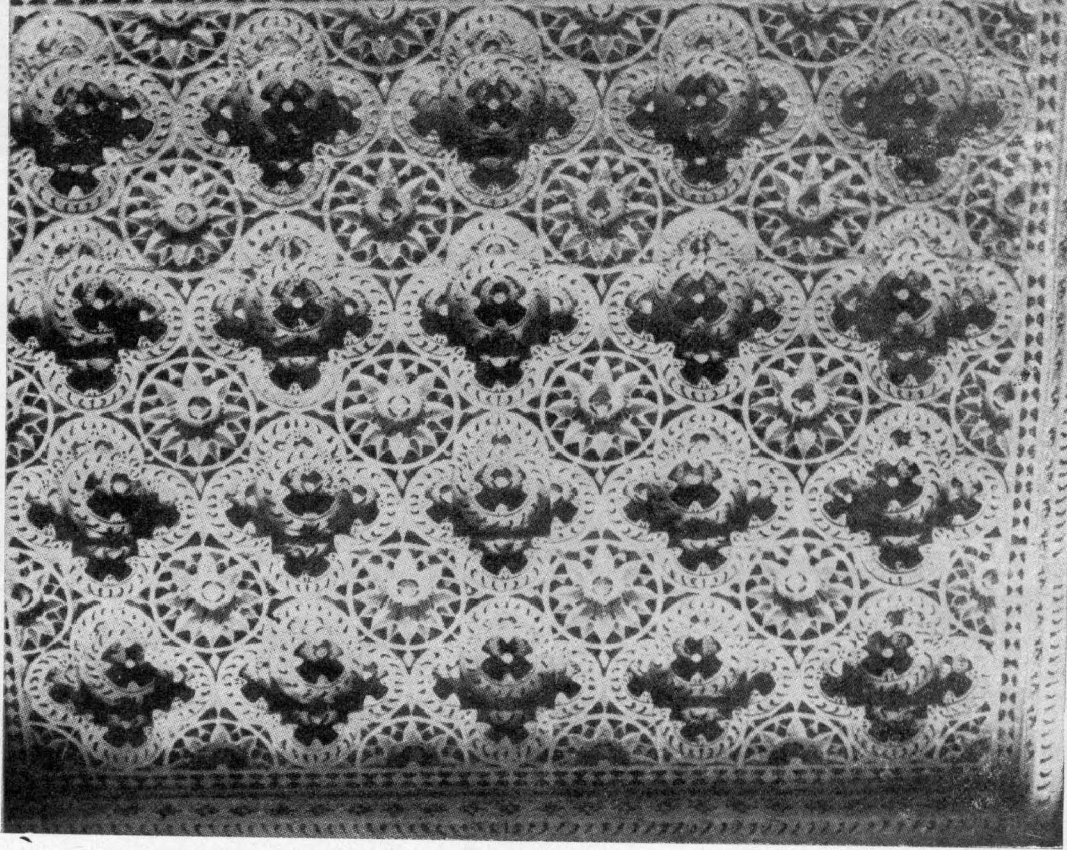
२४. उत्तर दिशानी
भमतीमां समक्षिप्त
जातिनो एक
त्रीजो वितान

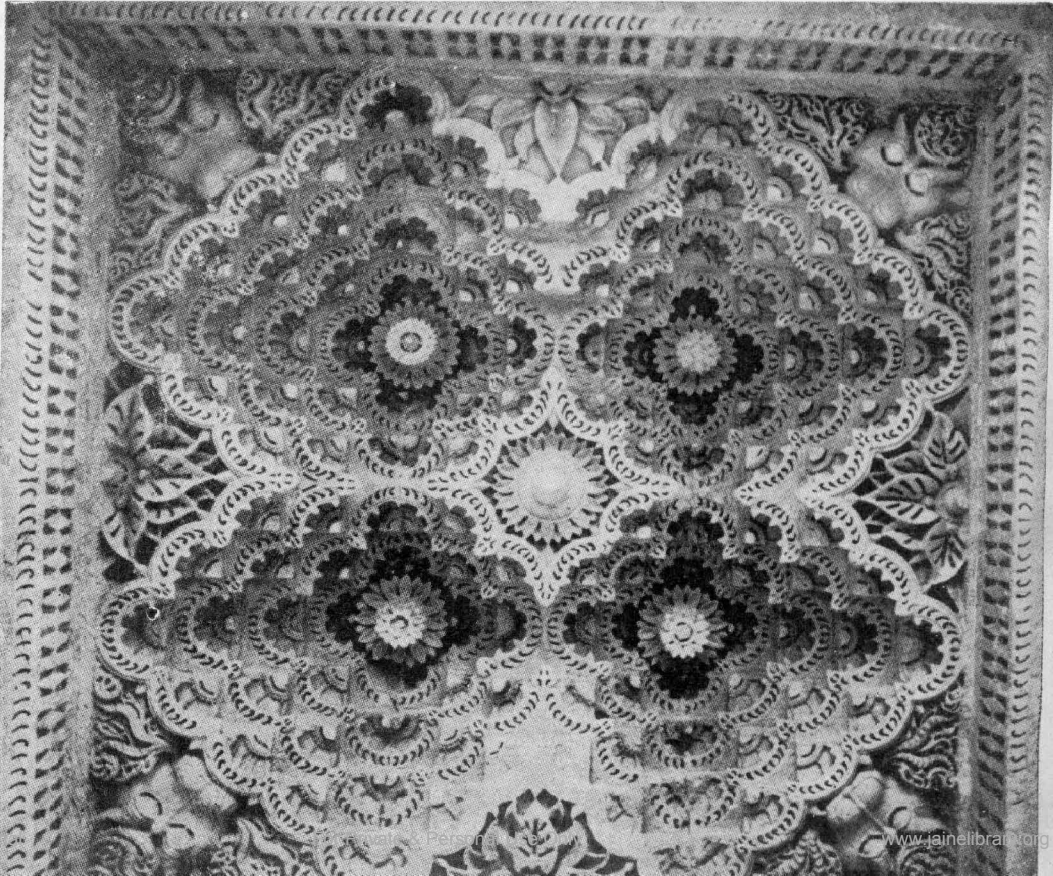
२५. उत्तर दिशानी
भमतीमां समक्षिप्त
जातिनो चोथो
वितान

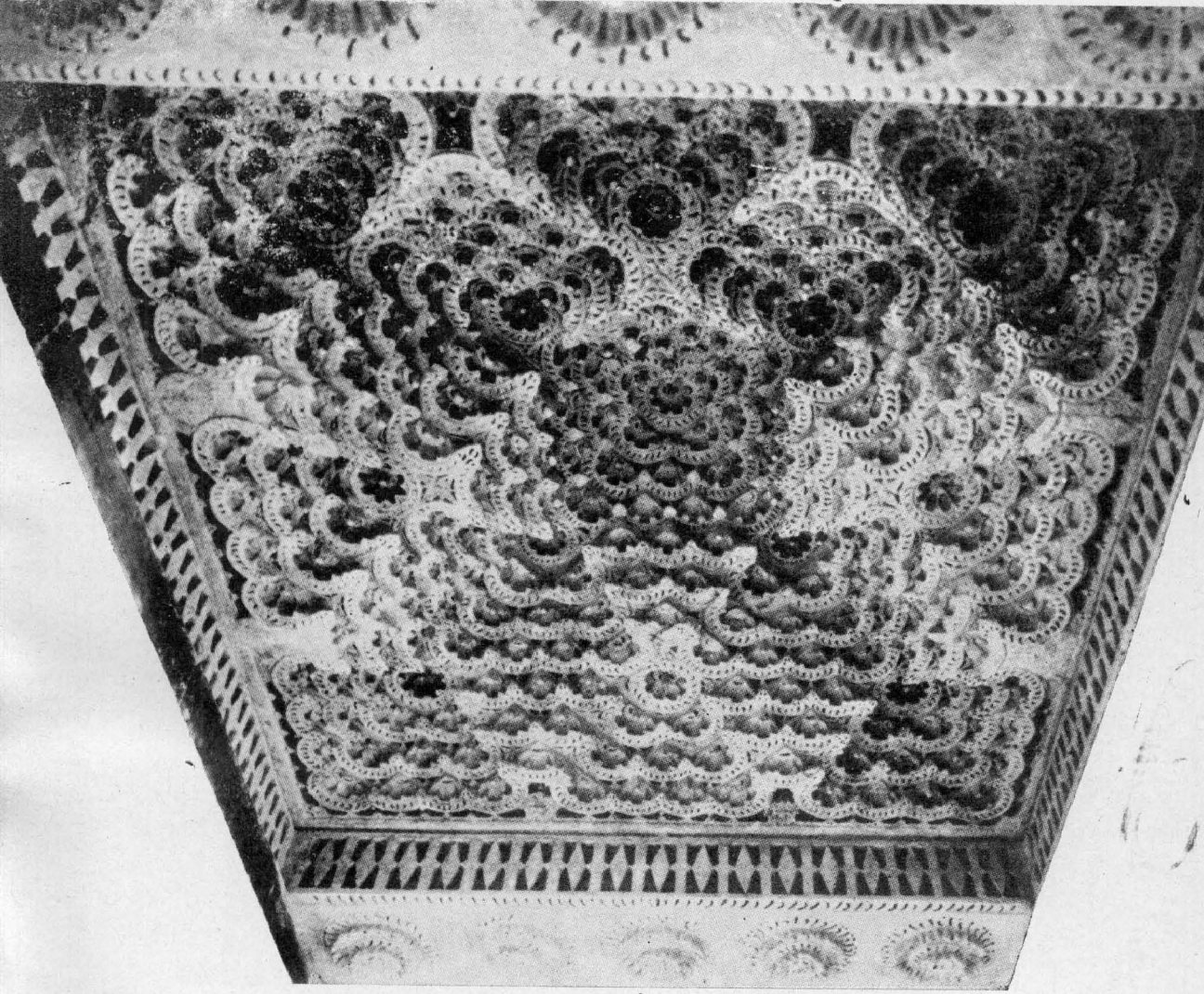

उत्तर दिशानी
भमतीनो एक
क्षिप्तोक्षिप्त
जातिनो वितान

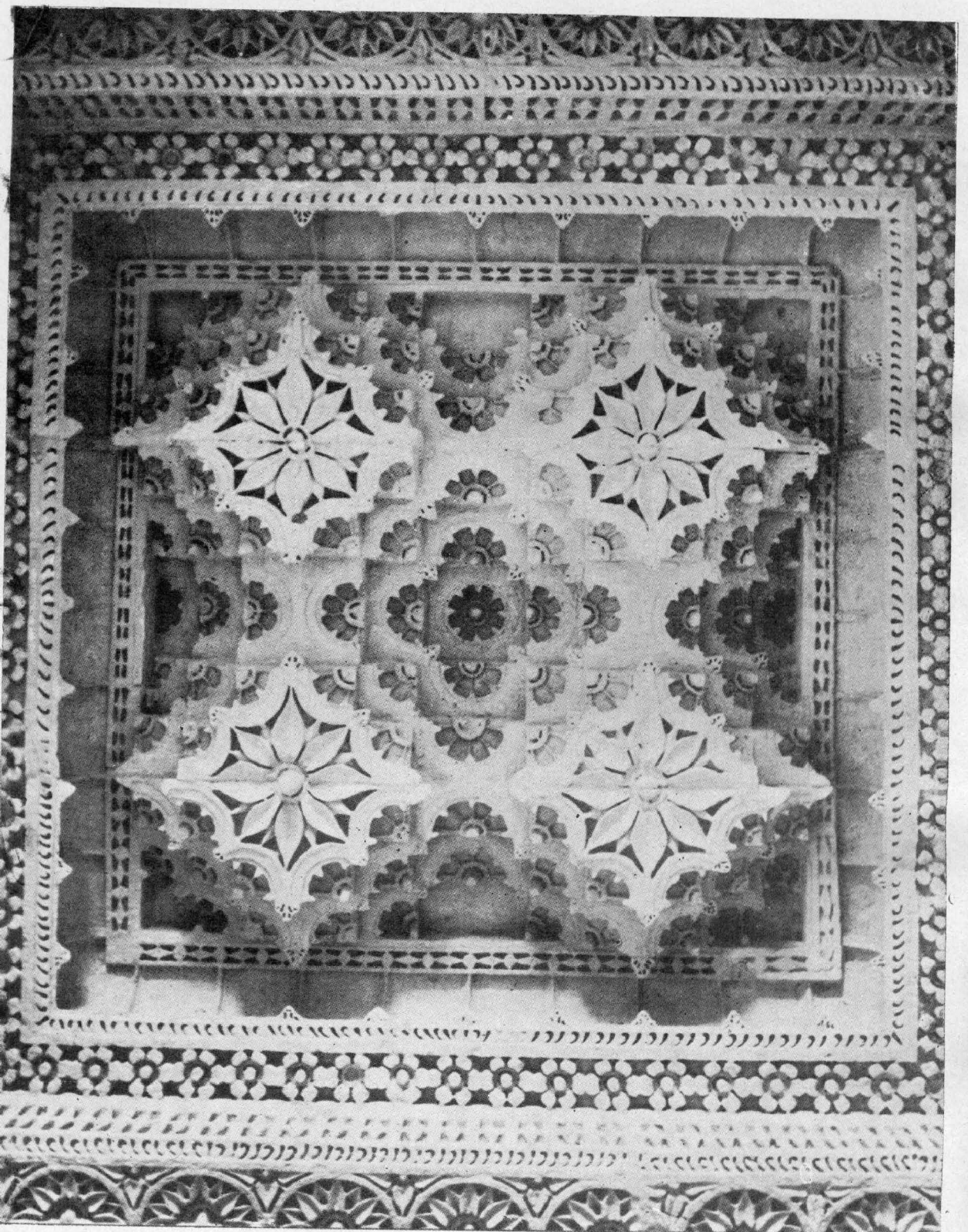

उत्तर दिशानी
भमतीनो पद्मक-
नाभिच्छन्द
जातिनो एक
वितान

२८. उत्तर दिशानी एक देवकुलिकानो क्षिप्त-नाभिच्छन्द वितान

२९. उत्तर दिशानी भमतीनो पचनाभ जातिनो एक वितान